

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

№1 / yanvar-mart 2022

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

HƏRBİ BİLİK

Hərbi elmi-nəzəri jurnal

№1 (yanvar–mart), 2022-ci il

Azerbaijan Republic Ministry of Defense

MILITARY KNOWLEDGE

Military scientific-theoretical journal

№1 (January–March), 2022

Bakı – 2022

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – polkovnik Rəşad Tahirov

Məsul katib – polkovnik-leytenant Xəyal İskəndərov

Dil və üslub üzrə redaktor – Aytən Mirzəliyeva

Redaksiya heyətinin üzvləri:

– general-leytenant Heydər Piriyeu;	– tibb xidməti polkovniki Firuddin Nəbiyev;
– general-mayor Azər Əliyev;	– polkovnik, m.t.h.e.d., professor Bəbir Quliyev;
– general-mayor Hilal Nəcəfov;	– polkovnik, m.t.h.e.ü.f.d., dosent Arif Həsənov;
– general-mayor Məmməd Eminov;	– tex.e.d., professor Əminəğa Sadıqov;
– general-mayor Namiq İslamzadə;	– m.t.h.e.d., professor Elşən Həşimov;
– general-mayor Anar Kərimov	– r.e.d., professor Etibar Pənahov;
– polkovnik Haqverdi Haqverdiyev;	– bio.e.d., professor Elimxan Cəfərov;
– polkovnik Vüqar Əsgərov;	– tex.e.d., professor Bayram İbrahimov;
– polkovnik Eldəniz Yəhyayev;	– tar.e.d., professor Nurulla Əliyev;
– polkovnik Mahir Mirzəyev;	– tar.e.d., dosent Mehman Süleymanov;
– polkovnik Nicat Qarayev;	– tex.ü.f.d., professor Əziz Talıbov;
– polkovnik Namiq Bayramov;	– f.-r.ü.f.d., dosent Arzuman Həsənov;
– siy.e.ü.f.d. Vüqar Məmmədzadə;	– f.-r.ü.f.d., dosent Elxan Səbzliyev.

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri fikirlərə və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır.

“Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddələrinin nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi.

Ünvan: AZ1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

“MILITARY KNOWLEDGE” JOURNAL EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief – colonel Rashad Tahirov

Executive secretary – lieutenant-colonel Khayal Iskandarov

Language and stylistic editor – Aytan Mirzalieva

Editorial Board:

– lieutenant-general Heydar Piriyeu;	– colonel of medical service Firuddin Nabiyeu;
– major-general Azer Aliyeu;	– colonel, DsC in n.s.m.s., professor Babir Guliyev;
– major-general Hilal Najafov;	– colonel, PhD in n.s.m.s., assoc.prof. Arif Hasanov;
– major-general Mammad Eminov;	– DsC in tec.sci., professor Aminagha Sadigov;
– major-general Namig Islamzadeh;	– DsC in n.s.m.s., professor Elshan Hashimov;
– major-general Anar Karimov	– DsC in math., professor Etibar Panahov;
– colonel Hagverdi Hagverdiyev;	– DsC in biol., professor Elimkhan Jafarov;
– colonel Vügar Asgarov;	– DsC in tec.sci., professor Bayram Ibrahimov;
– colonel Eldeniz Yahyayev;	– DsC in his.sci., professor Nurulla Aliyeu;
– colonel Mahir Mirzeyev;	– DsC in his.sci., assoc. prof. Mehman Suleymanov;
– colonel Nijat Garayev;	– PhD in tec.sci., professor Aziz Talibov;
– colonel Namig Bayramov;	– PhD in phys.-math., assoc. prof. Arzuman Hasanov;
– PhD in pol.sci. Vugar Mammadzada;	– PhD in phys.-math., assoc. prof. Elkhan Sabziyeu.

Manuscripts, photos, illustrations received by the Editorial section are not returned. An author is responsible for military scientific-theoretical views and historical facts.

While using any kind of material given in “Military knowledge” you should refer to the journal.

“Military knowledge” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan.

Address: AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, str. academician Shafaet Mehdiev 136, “Red East” military settlement, War College of the Armed Forces.

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

Əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmənin tədqiqi
Ender Güner, Arif Həsənov.....7

Müasir müharibələrdə PUA sistemlərinin tətbiqi
effektivliyinin qiymətləndirilməsi
Elşən Həşimov, Elnur Xudəynatov.....11

Yaxın hava dəstəyinin tarixi, bu günü və gələcək perspektivləri
Elçin Əzizov 18

HƏRBİ-XÜSUSİ ELMLƏR

Döyüş şəraitində hərbi qulluqçuların davranışlarının psixoloji xüsusiyyətləri
Saleh Rüstəmov 29

Urmiya gölü hövzəsindəki Urartu hərbi istehkamlarına dair
Əsmər Göyüşova 41

Hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının
icrası haqqında: nəzəri aspektlər
Elmin Həsənov 46

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Beşinci nəsil müharibələr və İkinci Qarabağ müharibəsi
Alba Popescu 57

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

Study of operational-tactical management

Ender Guner, Arif Hasanov 7

Evaluation of the effectiveness of the use of UAV systems in modern wars

Elshan Hashimov, Elnur Khudeynatov 11

History of close air support, current and future perspectives

Elchin Azizov..... 18

MILITARY SPECIAL SCIENCES

Psychological features of the behavior of servicemen in combat situation

Saleh Rustamov 29

Urartu military fortifications in the basin of Lake Urmia

Asmar Goyushova 41

On the execution of criminal penalties imposed on servicemen: theoretical aspects

Elmin Həsənov 46

NATIONAL SECURITY

Remarks on the Fifth-Generation Warfare and the Second Karabakh War

Alba Popescu 57

UOT 355/359

ƏMƏLIYYAT-TAKTIKİ SƏVIYYƏDƏ İDARƏETMƏNİN TƏDQIQI

Ender Güner

m.t.h.e.ü.f.d., dosent Arif Həsənov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: arifhasan2828@yandex.ru

Xülasə. Məqalədə əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmənin mahiyyəti və fəlsəfəsi açıqlanır. Dünyanın aparıcı ölkələrinin ordularında əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmənin xarakterik xüsusiyyətləri göstərilir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaxın və uzaq perspektivdə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmədə hərbi islahatların aparılmasını şərtləndirilən faktorlar nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: əməliyyat-taktiki səviyyə, idarəetmə, komanda məntəqəsi.

Giriş

2020-ci il sentyabrın 27-dən etibarən, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin başladığı əks-hücum əməliyyatı Cənubi Qafqaz regionunda ötən əsrin 90-cı illərdən bəri baş vermiş ən irimiqyaslı əməliyyat hesab olunur. İkinci Qarabağ müharibəsi həm istifadə olunan texnologiyanın müasirliyi, həm də döyüş taktikasının spesifikliyi baxımından bir çox xarici tədqiqatçı və ekspertlərin diqqətini cəlb etmiş, hətta bəzi hərbi müəssisə və təşkilatlarda bu müharibənin müxtəlif aspektləri araşdırılmış, nəticələrinin xüsusi təyinatlı hərbi təhsil müəssisələrində tədrisinə qərar verilmişdir. 44 günlük müharibənin təcrübəsini təhlil etmək üçün NATO-nun Berlində təşkil etdiyi fəvqəladə və məxfi toplantı, Pentaqonun yüksək vəzifəli şəxslərinin qorunan internet kanalları üzərindən bu toplantıya qatılması bunu bir daha sübut edir [1]. Amerikalı hərbi ekspert Mixail Kofman qeyd edir ki, ABŞ 1973-cü il Ərəb–İsrail müharibəsi kimi bir çox münaqişələri araşdırmaqla, gələcəkdə silahlı qüvvələrə yatırılacaq investisiyanın istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Nəticə etibarilə, Rusiya–Ukrayna münaqişəsi və Ermənistan–Azərbaycan müharibəsini də dərinlən təhlil etməkdədir [90]. Qustav Qresselə görə, Avropa bu müharibədən hərbi dərslər götürməlidir. Tədqiqatçı iddia edir ki, Avropanın əksər ölkələrinin orduları (Fransa və Almaniya istisna olmaqla) müasir müharibələrdə Ermənistan ordusunun düşdüyü acınacaqlı vəziyyətə düşə bilərlər [2]. Paul İddon bildirir ki, ola bilsin retrospektiv təhlillər bir neçə il davam etsin, lakin sonda birmənalı müəyyən olunacaq ki, Azərbaycan kimi kiçik, lakin təkmilləşdirilmiş silah sistemlərinə malik ölkələr müasir müharibələrdə ciddi qəbul edilməlidir [3]. Uzi Rubin qeyd edir ki, bu müharibə PUA və elektron müharibə sistemlərinin üstünlük təşkil edəcəyi gələcək döyüş meydanları barədə bir anlıq təsəvvür yaratdı. Tədqiqatçıya görə, bu müharibədə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri PUA-lar vasitəsilə düşmənin ənənəvi quru qoşunlarını iflic edərək, öz qoşunlarının irəliləməsini və strateji mövqeləri ələ keçirməsini təmin etdi. U. Rubin bildirir ki, İsrail bu müharibədən nəticə çıxararaq öz HHM sistemlərini və döyüş təyyarələrini təkmilləşdirməlidir [4]. H. Piriye, R. Tahirov, X. İskəndərov və P. Qavliçek İkinci Qarabağ müharibəsinin baş verdiyi 44 günlük müddətdə cərəyan edən bir sıra hərbi-siyasi prosesləri tədqiq etmiş, çoxsaylı ekspertlərin qənaətlərini nəzərə almaqla bu müharibənin dünya hərbi sənətinə verdiyi töhfəni elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışlar [1-4]. Ədəbiyyat təhlili göstərir ki, İkinci Qarabağ müharibəsinin müxtəlif aspektlərinə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən toxunulsa da əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmənin təşkili ilə bağlı heç bir tutarlı tədqiqat işinə rast gəlinmir. Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi 44 günlük Vətən müharibəsinin təcrübəsi əsasında əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verilməsidir. Məqalənin ərsəyə gəlməsində analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmə

Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi XIX əsrin son onilliyində meydana gəlmişdir. Həmin vaxtdan bəri bir çox iqtisadi, texniki və mədəni dəyişikliklər baş vermişdir. Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi Təşkilati mühit nəzəriyyəsi, İdarəetmə elmi nəzəriyyəsi, Davranış idarəetmə nəzəriyyəsi, Administrativ idarəetmə nəzəriyyəsi və Elmi idarəetmə nəzəriyyəsi kimi mərhələləri keçərək günümüzə gəlib çıxmışdır [5, s.9-10].

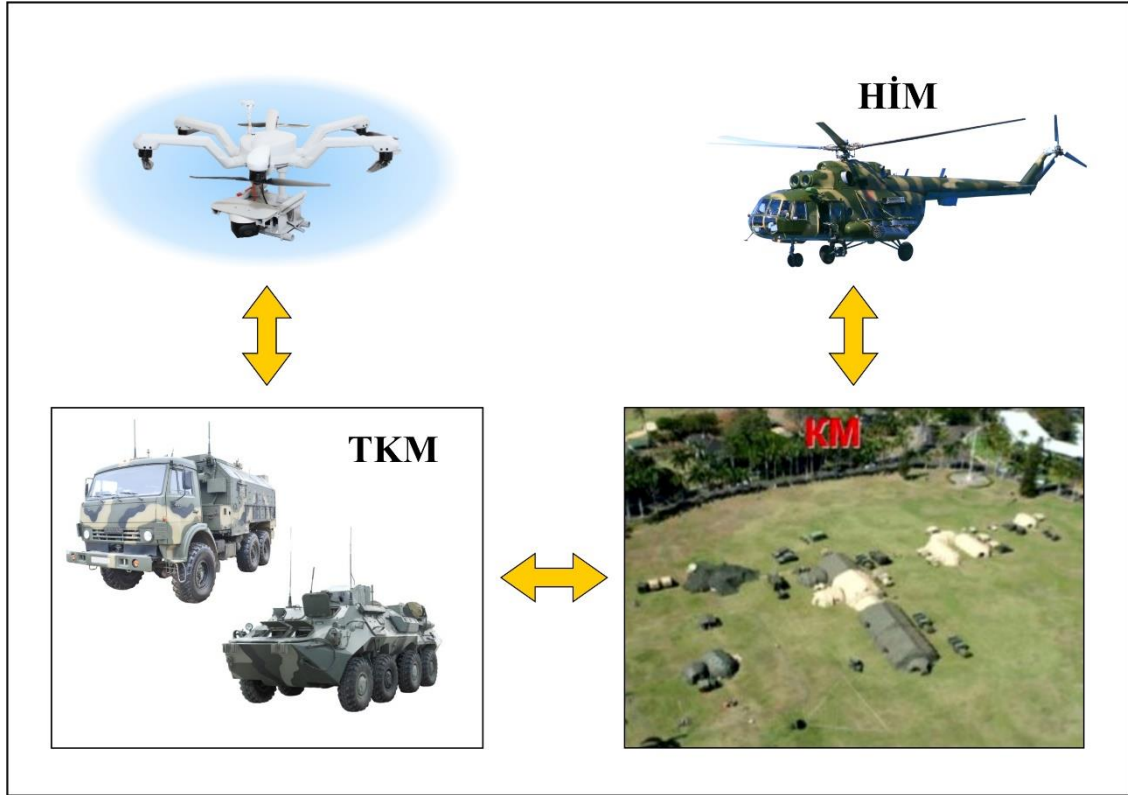
İdarəetmə idarə edən orqanın (şəxsin) idarə edilən obyektin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi məqsədilə onun inkişafına fəal təsir etməsi prosesidir. İdarəetmənin mahiyyəti onun funksiyaları ilə xarakterizə olunur. İdarəetmənin ayrı-ayrı funksiyaları idarəçilik əməyinin bölünməsi və ixtisaslaşması prosesində ayrılıb. Onların əsasını planlaşdırma, uçot, təhlil və tənzimləmə təşkil edir. Funksiyalardan hər biri daha kiçik elementlərə və ya alt funksiyalara bölünə bilər. Məsələn, planlaşdırma funksiyasında proqnozlaşdırmanı, proqramlaşdırmanı, tənzimləməni və s. ayırmaq olar. Əməliyyat-taktiki səviyyədə təhlil və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini, habelə təhlilin nəticələri əsasında onların icrasını təmin edir. İdarəetmənin bütün funksiyaları qarşılıqlı əlaqədədir və məcmu halında idarəetmə prosesini təşkil edir [6, s.13-14].

İdarəetmə prosesində ən çox tətbiq edilən metodlar iqtisadi, inzibati, sosial-psixoloji, ideoloji, partisipativ və başqa qrafik metodlardır. Əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmə, əsasən, inzibati metoda uyğundur. İnzibati metod – qanunlara, norma və normativlərə və əmr – sərəncamlara daha üstünlük verilir. İnzibati metod öz təsir xüsusiyyətlərinə görə təsərrüfatçılıq və amirlik kimi fərqləndirilə bilər. İnzibati metodun reqlamentləşdirici, təlimatlandırıcı və nizamlayıcı xüsusiyyətləri vardır [5, s.2].

Əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmə komandirin qərarı əsasında təşkil edilir və həyata keçirilir. Komandir qəbul etdiyi qərarlara və verdiyi tapşırıqların icrasına görə şəxsən məsuliyyət daşımaqla yanaşı, böyük rəisin verdiyi tapşırıqlarının təyin olunmuş müddətlərdə və dəqiq yerinə yetirilməsini təmin etməyə borcludur. Komandir vaxtında qərar qəbul etməli, müvafiq hazırlıq tədbirlərinin təşkili və keçirilməsinə, tabeliyində olan bölmələrin fəaliyyətlərə bilavasitə hazırlığına rəhbərlik etməli, bölmələri inamlı və fasiləsiz idarə edərək qarşıya qoyulmuş tapşırığın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə nail olmalıdır.

İdarəetmə sistemi – qoşunların idarəedilməsi üzrə tapşırıqların həllinə, vəzifələrə, fəaliyyət yerinə və vaxtına görə qarşılıqlı əlaqəli və vahid plan üzrə razılaşdırılmış açılan (yaradılan) müxtəlif təyinatlı idarəetmə məntəqələri, idarəetmə orqanları və rabitə qovşaqlarının məcmusudur. İdarəetmə sistemi əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetməsinin əsasını təşkil edir və idarəetmə prosesi üzrə bütün tapşırıqların dayanıqlı, fasiləsiz, vaxtında və gizli yerinə yetirilməsini təmin edir. İstifadə şəraitinə görə stasionar və mobil (aeromobil) idarəetmə məntəqələri mövcuddur. İdarəetmə məntəqələrinin rabitə qovşaqları, qoşunları idarəetmə prosesində nəzərdə tutulmuş bütün növ sənədli, elektron və real zaman anında (real zamana yaxın anda) video məlumatların mübadiləsi və danışıqların aparılması üçün təşkilati cəhətdən birləşdirilmiş, texniki cəhətdən qarşılıqlı uyğunlaşdırılmış rabitə növlərinin, məlumatların ötürülmə üsullarına və elektrik xarakteristikasına görə əlaqələndirilmiş, proqram təminatı və rabitə vasitələrin məcmusudur. Birlik və birləşmələri idarə etmək üçün təyinatından asılı olaraq ƏKM, EKM, AKM, TKM, YKM və digər KM-nin rabitə qovşaqları yaradıla bilər.

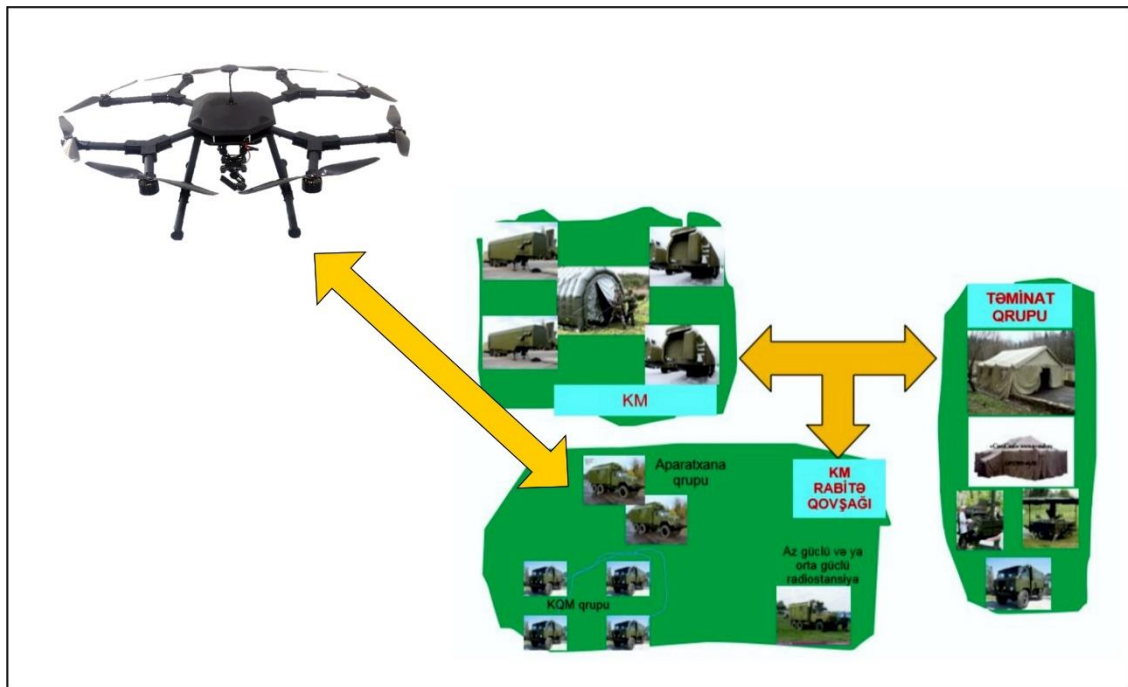
Tələbata uyğun olaraq komanda məntəqəsinin tərkibindən onun bir elementi olaraq taktiki komanda məntəqəsi (TKM) və hava idarəetmə məntəqəsi (HİM) çıxarıla (ayrıla) bilər (Şəkil 1). İdarəetmənin effektivliyinin artırmaq məqsədilə müasir texnologiyaların imkanlarından istifadə etmək olar. Belə ki, Əsas komanda məntəqəsinin (ƏKM), Taktiki komanda məntəqəsinin (TKM) və Arxa komanda məntəqəsinin (AKM) tərkibinə vizual görüntünü əldə etmək üçün gecəgörmə kamerası ilə təchiz edilmiş pilotsuz uçan aparatın (PUA) əlavə edilməsi məqsəda uyğundur [7, s.165-167].

Şəkil 1. Taktiki Komanda Məntəqəsi

Bir qayda olaraq KM-in tərkibi idarəetmə qrupundan, komanda məntəqəsinin rabitə qovşağından və təminat qrupundan ibarət olur. TKM-in tərkibinə vizual görüntünü əldə etmək üçün gecəgörmə kamerası ilə təchiz edilmiş PUA-nın əlavə edilməsi real zamanda düşmən haqqında təfərrüatlı vizual məlumatın əldə edilməsi imkanını yüksəldəcək.

Şəkil 2-də təklif olunan Komanda məntəqəsinin tərkibi göstərilmişdir.

Şəkil 2. Komanda məntəqəsinin tərkibi (nümunə)

Yuxarıda göstərilən nümunədə ƏKM, TKM, AKM tərkibinə gecəgörmə kamerası ilə təchiz edilmiş PUA-nın əlavə edilməsi Əməliyyat-taktiki səviyyədə idarəetmənin effektivliyini artıracaqdır.

Nəticə

Tələbata uyğun olaraq komanda tərkibinə vizual görüntünü əldə etmək üçün gecəgörmə kamerası ilə təchiz edilmiş pilotsuz uçan aparatın (PUA) əlavə edilməsi real zamanda düşmən haqqında təfərrüatlı vizual məlumatın əldə edilməsi imkanını yaradıla bilər. Bununla yanaşı PUA-ların Əsas komanda məntəqəsinin, Taktiki komanda məntəqəsinin və Arxa komanda məntəqəsinin tərkibinə əlavə edilməsi onların daimi müşahidəsi təmin edə bilə ki, bu da öz növbəsində düşmənin diversiya kəşfiyyat qruplarının fəaliyyətini qabaqcadan aşkarlama imkanı yarada bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Piriyev, H., Tahirov, R., İskəndərov, X. 44-günlük Vətən Müharibəsi. Hərbi-siyasi təhlil // – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2021. c. 7, №1, – s. 7-14.
2. Iskandarov, Kh., Gawliczek, P. Characteristic features of the second Karabakh War // Journal of Scientific Papers «Social Development and Security», – 2021. 11(3), – p. 30-40.
3. Iskandarov, Kh., Gawliczek, P. The Second Karabakh War as a war of new generation // Journal of Scientific Papers «Social Development and Security», – 2021. Vol. 11, No.2, – p. 91-99.
4. Piriyev, H. İkinci Qarabağ müharibəsi. Hərbi-siyasi təhlil / H.Piriyev, R.Tahirov, X.İskəndərov. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2022. – 174 s.
5. Məmmədov, S. İdarəetmənin əsasları / S.Məmmədov, R.Abutalıbov, S.Quliyev [və b.] – Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2009. – 144 s.
6. Cəfərli, H.A. İdarəetmə təhlili. Dərs vəsaiti / H.A.Cəfərli. – Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, – 2018. – 234 s.
7. Piriyev, H.K. Rabitə və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri. İdarəetmə məntəqələri / H.K.Piriyev, A.H.Həsənov. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2016. – 179 s.

Аннотация**Изучение оперативно-тактического управления****Эндер Гюнер, Ариф Гасанов**

В статье разъясняются сущность и философия управления на оперативно-тактическом уровне. Представлены характерные черты управления на оперативно-тактическом уровне в армиях ведущих стран мира. В ближайшей и отдаленной перспективе после Второй Карабахской войны рассмотрены факторы, обусловившие проведение военных реформ в оперативно-тактическом управлении Вооруженных Сил Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: оперативно-тактический уровень, управление, командный пункт.

Abstract**Study of operational-tactical management****Ender Guner, Arif Hasanov**

The article explains the essence and philosophy of management at the operational-tactical level. The characteristic features of management at the operational and tactical level in the armies of the world's leading countries are presented. In the near and long term after the Second Karabakh War, the factors that led to the implementation of military reforms in the operational and tactical management of the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan are considered.

Keywords: operational-tactical level, management, command post.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.12.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.01.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 01.03.2022

UOT 355/359

MÜASİR MÜHARİBƏLƏRDƏ PUA SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ EFFEKTİVLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

m.t.h.e.d., professor Elşən Həşimov

mayor Elnur Xudeynatov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: hasimovel@gmail.com

Xülasə. Məqalədə pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiq sahələri və istiqamətləri müəyyənləşdirilir, PUA sistemlərinin son müharibələrdə – Liviya və Suriyada, eləcə də İkinci Qarabağ müharibəsində tətbiqi effektivliyi qiymətləndirilir və bu müharibələrdə PUA – zenit raket-top kompleksi qarşılıqlı təhlil edilir.

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatı, Bayraktar TB2, “Pansir-C1” zenit raket-top kompleksi, İkinci Qarabağ müharibəsi, hava hücumundan müdafiə sistemi, PUA–ZRTK qarşılıqlı təhlil.

Giriş

Son illərin müharibələrində və lokal münaqişələrində kiçik və orta ölçülü pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) istifadəsi ilə hava hücumundan müdafiə (HHM) zenit-raket komplekslərinə (ZRK) qarşı istifadə taktikası əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Son silahlı münaqişələrin təcrübəsi göstərir ki, HHM ZRK vasitələrinə PUA-larla kütləvi hücum ZRK-ların döyüş ehtiyatının sürətlə tükənməsinə, bu səbəbdən də pilotlu vasitələrin, eləcə də qanadlı yüksək dəqiqliyə malik silahların zərbəsini dəf edə bilməməsinə gətirib çıxarır.

HHM sistemlərinin müasir PUA-lara qarşı döyüş tətbiqinin nəticələri bu sistemlərin tədricən “ov” obyektinə çevrilməsi qənaəti yaradır. Belə ki, PUA-larla zenit raket-top komplekslərinin (ZRTK) aşkaretmə uzaqlıqları artıq müqayisə edilə biləcək vəziyyətdədir və hətta maneələrin tətbiqi hallarında PUA-nın aşkaretmə uzaqlığı ZRTK-nı üstələyə bilər. Bundan əlavə, Suriya və Liviyada, eləcə də İkinci Qarabağ müharibəsində PUA-lardan istifadə təcrübəsi göstərir ki, PUA-lar qrup tərkibində eyni zamanda həm kəşfiyyat, həm də zərbə tapşırıqlarının icrası üçün istifadə edilir. Maneələrin təsiri həm PUA-nın aşkarlanma uzaqlığının, həm də zenit idarəolunan raketlərin (ZİR) dəqiq idarə olunma ehtimalının azalmasına səbəb olduğundan ZRTK-ın məhvetmə zonasının ölçüləri zərbə PUA-sının məhvetmə zonasının ölçüləri ilə bərabər hala gəlir.

Hərbi əməliyyatların forma və metodlarının inkişaf istiqamətlərinin təhlili göstərir ki, artıq pilotsuz aviasiyaya geniş diapazonda döyüş tapşırıqlarını həll edə biləcək yüksək effektiv vasitələr kimi baxılır. Güman edilir ki, yaxın gələcəkdə PUA-lar HHM vasitələrinin yerinin aşkar edilməsi, onların susdurulması və məhv edilməsi, koordinatları məlum olan və yüksək səviyyədə mühafizə edilən düşmən hədəflərinin məhvi, eləcə də aşkar edilmiş obyektlərə raket və bomba zərbələrinin vurulmasının əhəmiyyətli hissəsini öz üzərinə götürəcək.

PUA-ların artan imkanları isə onlara qarşı mübarizə məsələlərinin həlli üçün yeni üsul və taktikaların müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

PUA-ların inkişaf tendensiyası və istiqamətləri

PUA-ların hərbi sahəsində tətbiq və tətbiq edilməsi bir sıra mübahisə edilməyəcək yaxşı cəhətlərlə şərtlənib. Pilotsuz hərbi hava vasitələrinin (HHV) tətbiqi istənilən dövlət üçün hazırlanması olduqca baha başa gələn uçuş heyətinin qorunub saxlanması, intensiv zenit atəşinin əks-təsiri altında qoşunlara və digər obyektlərə zərbə zamanı insan amilinin təsirinə aradan qaldırılması və sair kimi çoxsaylı üstünlüklər qazandırmışdır. PUA-ların tətbiqinin əsas üstünlüyü onların istismarının sadəliyi, qənaətə

imkan verməsi, nisbətən ucuz qiymətləri, döyüş tətbiqinə hazırlanmasının yüksək operativliyi və s. hesab edilir.

Müasir dövrdə PUA-ların inkişafı geniş həcmdə tapşırıqların həllini nəzərdə tutur. Belə ki, PUA operator vasitəsilə uzaqdan idarə edilməklə və ya əvvəlcədən yazılmış proqrama uyğun avtonom fəaliyyət göstərərək aşağıdakı əsas tapşırıqları yerinə yetirir:

- müşahidə və kəşfiyyatın real vaxt rejimində aparılması;
- hədəflərə özü və ya daşdığı məhvetmə vasitələri ilə zərbələrin endirilməsi;
- radioelektron maneələrin qoyulması;
- digər məhvetmə vasitələrinə hədəfgöstərmənin verilməsi, eləcə də onların tətbiqinə düzəlişlərin edilməsi;

- yüklərin daşınması;
- rabitə əlaqəsinin uzaq abonentləri arasında məlumatın retranslyasiya edilməsi;
- yalançı hava hədəfi kimi istifadə edilərək diqqətin və ya atəşin özünə cəlb edilməsi.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ermənilərin məskunlaşdığı torpaqlarımızda terrorist fəaliyyətlərin mümkünlüyünü nəzərə alaraq, PUA-ların terroristlər tərəfindən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilməsi də mümkündür:

- qorunan obyektlərin sərhədləri daxilinə keçərək orada müşahidənin aparılması;
- əhəmiyyətli şəxslərin dəqiqliklə aradan qaldırılması;
- əldəüzəltmə zərərvermə vasitələrinin havadan buraxılması;
- bina, mədəniyyət abidələri və infrastruktur obyektlərinə zərərin yetirilməsi;
- qadağan edilmiş əşya və vasitələrin daşınması, onların qorunan ərazilərə atılması;
- aeroportların fəaliyyətinə məqsədli şəkildə maneçiliyin törədilməsi;
- azad edilmiş torpaqlarda məskunlaşan əhalinin normal yaşayışına və fəaliyyətinə maneçiliyin törədilməsi, onları qorxu altında saxlamaq cəhdi və bu kimi digər psixoloji təsir vasitələri kimi istifadə edilməsi.

PUA-ların son müharibələrdə tətbiqinin effektivliyi

PUA-ların qısa müddət ərzində kəskin inkişafı son müharibələrdə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə vermişdir. Bu insansız hava vasitələri HHM sistemləri üçün “baş ağrısı” olmuş və bir çox həllini gözləyən suallar yaratmışdır. Başqa sözlə, “PUA-ZRK” qarşılıdırması anlayışı meydana çıxmış və HHM sisteminin qurulmasında yeni taktika və üsulların axtarılmasına təkan vermişdir. Bunu 2017–2020-ci illərdə Suriya və Liviyada baş verən silahlı münaqişələrdə, eləcə də İkinci Qarabağ müharibəsində görmək mümkündür.

2017–2020-ci illərin müharibə və silahlı münaqişələrində PUA-ZRK (ZRTK) qarşılıdırmasının təxmini qiymətləndirilməsi barədə məlumat cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl. 2017–2020-ci illərin müharibə və silahlı münaqişələrində PUA-ZRK (ZRTK) qarşılıdırmasının təxmini qiymətləndirilməsi

S/s	Münaqişə yeri	Göstəricilər
1	Suriya (2017–2019-cu illər)	1 ZRTK-ya 5 PUA
2	Liviya (2019-cu il)	1 ZRTK-ya 2,8 PUA
3	Qarabağ (2020-ci il)	2,25 ZRTK-ya 1 PUA

Suriya müharibəsi. Suriyada “PUA-ZRK” qarşılıdırması ölkənin silahlanmasına olan “Pansir-C1” ZRTK ilə Türkiyənin “Bayraktar TB2” və “Anka” PUA-ları arasında 2017–2019-cu illərdəki döyüşlərdə ortaya çıxmışdır.

“Bayraktar TB2”-nin döyüş tətbiqi iki əsas tapşırıqın – kəşfiyyat və zərbə tapşırıqlarının icrası üçün nəzərdə tutulmuşdu. O, kəşfiyyat tapşırıqlarını 6 km hündürlükdə icra edirdi. Bu halda “Pansir-C1” kompleksinin radiolokasiya stansiyası (RLS) onu üfüqi müstəvidə ən azı 7 km-ə qədər, daha uyğun şəraitlərdə isə 15.3 km-ə qədər məsafədə aşkar edə bilər. Kompleksin optik-elektron sistemi (OES)

vasitəsilə “Bayraktar TB2”-ni aşkaretmə uzaqlığı işıqlanma səviyyəsi, atmosfer maneələri, maskalanma, OES-in kamerasının xüsusiyyətləri və s. parametrlərdən asılıdır. Uyğun hava şəraitində “Bayraktar TB2”-nin optik-elektron sistemi isə 80 km-ə qədər uzaqlıqdakı hədəfləri aşkar etmək imkanı verir [1]. Aydınır ki, “Bayraktar TB2”-nin optik-elektron sistemi “Pansir-C1”-in aşkaretmə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Bu baxımdan PUA zenit-raket kompleksinin məhvetmə radiusuna daxil olmadan, onu aşkar etmək imkanlarına malikdir. ZRTK-nın “Wescam CMX-15D” optik-elektron sistemi 20 km-dək uzaqlığı ölçə bilən lazer uzaqlıqölçəni ilə təchiz edilib [2]. Beləliklə, 20 km-də PUA onun yerləşmə yerini dəqiq müəyyənləşdirə və hədəfgöstərmə məlumatını silah sistemlərinə ötürmə imkanına malik olur.

Bundan başqa, türk hərbiçiləri tərəfindən PUA-ların qrup tərkibində tətbiqi, həmçinin “KORAL” və “REDET EW” tipli REM kompleksləri ilə dəstəklənməsi də ehtimal edilir [3]. Maneə tətbiqi PUA-nın “Pansir-C1” ZRTK-nın RLS-i ilə aşkar edilmə uzaqlığını, həmçinin zenit idarəolunan raketə düzgün idarəetmə komandalarının verilməsi ehtimalını azaldır. Bu da, öz növbəsində, PUA-nın ZRTK-nın məhvetmə zonasına daxil olması zamanı vaxtında raketin buraxılması və məhv edilməsi ehtimalını aşağı salır.

“Pansir-C1”-in Liviyadakı döyüş tətbiqi göstərdi ki, RLS-in bəzi quruluş çatışmazlıqları səbəbindən maneə şəraitində PUA-nı yüksək ehtimalla yalnız 4–6 km uzaqlıqlarda məhv edə bilər. Əgər “Bayraktar TB2” RLS ilə təchiz edilibsə, onun üstünlükləri daha da çoxalmış olur. Aktiv faza qəfəs antenası (AFQA) “Picosar” mini-RLS 1 metr ayırdetmə qabiliyyəti ilə 20 km uzaqlığa qədər skaner etməni (taramanı) təmin edə bilər [4]. Bu RLS 14 km uzaqlıqda 0.3 metrlik ayırdetmə ilə “Pansir-C1” ZRTK-nın yerləşmə yerini zəmanətli olaraq ortaya çıxarır və öz idarəolunan raketlərinə hədəfgöstərmənin verilməsini təmin edir.

Yuxarıda sadalanan faktlara əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, əslində “Pansir-C1” ZRTK ilə “Bayraktar TB2” PUA-sı arasındakı əks-fəaliyyət duelində üstün tərəf PUA ZRTK-nın məhvetmə zonasında olduğu halda “Pansir-C1”-in tərəfindədir. Lakin bu üstünlük yalnız kompleks “döyüş vəziyyəti”ndə olduqda, RLS PUA-nın uçuşunu uğurla aşkar edib onu müşayiətə götürdükdə və PUA-nın buraxma zonasına daxil olması zamanı ZİR-ə hədəfgöstərmənin verilməsinə hazır olduqda reallaşa bilər. Ancaq döyüş fəaliyyətlərinin praktikasında daha çox rast gəlinən şərait ZRTK-nın “marş” vəziyyətində aşkarlanması və ya kompleksə bir neçə zərbə PUA-ları tərəfindən hücum edilməsi olmuşdur. Bu şəraitdə insan amili – ZRTK-nın döyüş heyətinin yaranmış vəziyyətə operativ və adekvat reaksiyası kəskin rol oynamışdır. “Pansir-C1”-in döyüş vəziyyətinə açılma normativi ~5 dəqiqədir, lakin real döyüş şəraitində bu müddət daha çox ola bilər [5]. Çox vaxt bu müddətin özü belə “Bayraktar TB2”-nin kompleksin məhvetmə zonasına (18 km) daxil olaraq öz raketini buraxması üçün kifayət edir.

ZRTK-nın döyüş effektivliyini aşağı salan digər problemlə əlaqəli amil isə real döyüş şərtlərində ona eyni zamanda və müxtəlif istiqamətlərdən üç və daha artıq PUA-nın hücum etməsi ola bilər. Suriya və Liviyadakı döyüş fəaliyyətlərinin təcrübəsi göstərir ki, yuxarıda göstərilən şəraitdə kompleksin döyüş heyəti ya mövcud döyüş ehtiyatını (12 ZİR) birinci zərbə PUA eşelonuna sərf etdiyindən ikinci eşelonun raketləri ilə məhv edilmiş, ya da ZRTK sadəcə olaraq “döyüş vəziyyəti”nə açılmamış halda olmuşdur.

Suriyadakı hərbi qarşıdurmanın nəticəsində Türkiyə öz PUA-larının tətbiqini yeni səviyyəyə keçirmişdir. Birincisi, zərbə PUA-ları qeyri-nizami hərbi birləşmələrə qarşı deyil, nizami ordunun – Suriya Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyəti və vasitələrinə qarşı əsas tətbiq vasitəsi olmuşdur. İkincisi, HHM sisteminin ZRTK və ZRK-larının məhv edilməsi tapşırıqlarının həlli çərçivəsində “Bayraktar TB2” zərbə PUA-larının kütləvi və ya qrup şəklində, həmçinin radiolokasiya, optik-elektron kəşfiyyat və radioelektron maneə vasitələri ilə təchiz edilmiş “Anka” tipli daha ağır kəşfiyyat PUA-sının himayəsi altında tətbiqi taktikası işlənib hazırlanmışdır.

Rəsmi şəxslərin ifadələri, eləcə də təsdiqini tapmış məlumatlara əsasən bu dövrdə 10 ədəd “Bayraktar TB2” və “Anka” PUA-sı və 2 ədəd “Pansir-C1” ZRTK vurulmuşdur [6]. Rəsmi məlumatlara istinad etdikdə, hətta 5 ədəd PUA-ya 1 ədəd “Pansir-C1” düşməsi belə PUA-ların kütləvi tətbiqi zamanı ZRTK-nın döyüş davamlılığının (yaşama qabiliyyəti, həyatda qalma qabiliyyəti) adekvat olmayan aşağı səviyyədə olmasına dəlalət edir.

Beləliklə, etiraf etmək olar ki, zərbə PUA-ları qrupu artıq ZRK-nın məhvetmə obyektinə yox, HHM sisteminin aşkara çıxarılması və yox edilməsi üçün effektiv bir vasitə olmaqdadır.

Liviya müharibəsi. Rus ZRK və ZRTK-larının türk “Bayraktar TB2” və “Anka” PUA-larına qarşı döyüş tətbiqinin təcrübələri bu müharibədə də öz xüsusiyyətlərini göstərmişdir. “Bayraktar TB2” zərbə PUA-larının Liviyada həlledici fəaliyyəti Tripoli şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə müəyyən edilmişdir.

Təsdiq edilmiş məlumatlara görə itkilərin 22–26 ədəd “Bayraktar TB2” PUA və 9–12 ədəd “Pansir-C1” ZRTK olması, şübhəsiz ki, Suriya ilə müqayisədə olduqca böyük saydır [7]. “Bayraktar TB2” PUA-nın çoxsaylı itkilərinin səbəbi Suriyadan fərqli olaraq Liviyada REM komplekti ilə təchiz olunmuş “Anka” PUA və əksər hallarda yerüstü REM vasitələri ilə dəstəklənməməsi hesab edilir. Aşkarlanma ehtimalını aşağı salmaq məqsədilə, PUA-lar qoşunların atəş dəstəyi və HHM sisteminin sıradan çıxarılması tapşırıqlarını aşağı hündürlüklərdə icra edirdilər. Bu da çoxsaylı PUA itkisi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, bu halda PUA-lar HHM vasitələri üçün ən rahat hədəflərdən sayılır. Bununla belə bu cür PUA-ların kütləvi uçuşuna qarşı əks-fəaliyyət HHM sistemi üçün adi tapşırıq deyil. “Bayraktar TB2” kimi yüngül PUA-lar HHM sisteminin uzaq sərhədlərində ZRK RLS-lərinin əksəriyyəti tərəfindən aşkar edilmədən aşağı hündürlüklərdə (bir neçə yüz metrə) irəliləmə imkanı əldə edirlər. HHM sisteminin yarıması məqsədilə aşağı hündürlüklərdə həyata keçirilən uçuş PUA üçün risklidir və bu zaman itkilərin olması qaçılmazdır. Ancaq “Bayraktar TB2” PUA-sının Liviyada tətbiqində digər variantlar olmadığından bu cür risk öncədən nəzərə alınmış və əsaslandırılmışdır. Belə ki, PUA qruplarının kütləvi tətbiqi say üstünlüyü yaradıb ZRK-ları vaxtından əvvəl öz döyüş dəstəsinə sərbəst etməyə məcbur etməklə sonradan onları məhv etməyə və qrupun böyük hissəsinə HHM sistemini dəf etməyə imkan verir [8]. Bununla belə, yuxarıda sadalanan itkilərə əsaslandıqda, təxminən 2,8 ədəd PUA-ya 1 ədəd “Pansir-C1” ZRTK-nın düşməsi ZRK-ların məhv edilməsi məqsədilə PUA-ların eyni zamanda kütləvi tətbiqinin yüksək effektivliyini təsdiq edir. Eyni zamanda daha ucuz silah vasitəsi olan PUA həm də şəxsi heyətin itkisini istisna edir.

Təhlillər göstərir ki, ZRTK-nın itki verməsinin əsas səbəbləri bunlardır:

– bir neçə istiqamətdən PUA-ların kütləvi hücumunun dəf edilməsi üzrə atəşin idarə edilməsi alqoritmlərinin aşağı effektivliyi;

- döyüş heyətinin zəif hazırlığı;
- istismar və daşınma qaydalarının pozulması;
- maskalanmanın tələblərinə qarşı etinasızlıq.

Suriyadakı döyüşlərin təhlilində də qeyd edildiyi kimi, məhv edilən “Pansir-C1” ZRTK-nın böyük əksəriyyəti ya “marş vəziyyəti”ndə olmuş, ya da döyüş dəsti bitdiyindən nə özünü, nə də qonşu HHM vasitəsini müdafiə etmək imkanında olmamışdır.

İkinci Qarabağ Müharibəsi. 2020-ci ilin 27 sentyabrında Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərinin azad edilməsi üçün başladığı “Dəmir yumuruq” əməliyyatında əsas diqqət çəkən məqamlarından biri də Azərbaycan tərəfindən Ermənistanın Qarabağda yerləşən canlı qüvvə və silahlı vasitələrinə qarşı PUA-ların kütləvi tətbiqi olmuşdur.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin silahlanmasında Türkiyənin “Bayraktar TB2”, İsrailin “Heron TP”, “Hermes 4507” PUA-ları, “gəzən” “Sky Striker” və “Harop” PUA-kamikadzeləri, eləcə də İsrail ilə birgə istehsal edilən “Aerostar” PUA, “Orbiter-1K” və “Orbiter-3” PUA-kamikadzeləri mövcud idi.

Müharibənin başlanğıcında Ermənistan SQ-nin silahlanmasında sovet və rus istehsalı müxtəlif növ HHM vasitələri mövcud idi. İşğal altında olan ərazilərin hava hücumundan bilavasitə müdafiəsini “Osa” və “Strela”, S-300PS və S-300PT, Kruq və S-125 ZRK-ları təmin edirdi. Müharibədən əvvəl Ermənistan tərəfi Rusiyadan “Tor” ZRK alaraq silahlanmaya qəbul etmişdi. “Tor” ZRK PUA-lara qarşı effektiv istifadə edilə bilirdi və yalnız müharibənin sonlarına yaxın düşmən tərəfdən tətbiq edilməyə başlanmışdı.

2020-ci ilin iyununda rus-erməni HHM qoşunlarının birgə təlimləri zamanı rus hərbi ekspertləri tərəfindən Azərbaycan PUA-larına qarşı mübarizə üçün bütün potensial imkanlara malik hesab edilən “Osa” və “Strela” kompleksləri ordu aviasiyasının təyyarə və vertolyotlarına qarşı mübarizə üçün təyin

edilmişdir və PUA-lara qarşı döyüş aparmaq üçün nəzərdə tutulmamışdır. Bu komplekslər “Osa” ZRK tərəfindən yalnız bir “Hermes 900” kəşfiyyat PUA-sının tutulmasına görə rus ekspertləri nöqtəy-nəzərindən yüksək qiymətləndirilirdi [9] və bu, həqiqəti əks etdirmirdi.

Döyüş fəaliyyətlərinin başlanması ilə Azərbaycan SQ zərbə PUA-larının kütləvi qrup tətbiqini həyata keçirdi. Ehtimal edilir ki, Qarabağ müharibəsində PUA-lar deyil, pilotlu aviasiya tətbiq edilsəydi, düşmənin HHM sistemi onlara qarşı effektiv mübarizə apara bilərdi. Lakin Ermənistan tərəfi PUA-ların kütləvi tətbiqinə qarşı mübarizəyə ümumiyyətlə hazır olmamış, Suriya və Liviyadakı vəziyyətdən nəticə çıxarılmamışdı.

“Bayraktar TB-2” PUA-sının “Sky Striker” və “Harop” və “Orbiter” PUA-kamikadzeləri ilə kütləvi qrup tətbiqi müharibənin elə ilk günlərində ermənilərin Qarabağda yerləşdirdikləri ZRK-larının praktiki olaraq tamamilə məhv edilməsi ilə nəticələndi.

Müharibənin ilk günündə bu ZRK-ların mövqelərinə endirilən zərbələr, mütəxəssislərin fikrincə, Qarabağda hava hücumundan müdafiəni təmin edən vasitələrin 80%-ə qədərini sıradan çıxarmış, 6 ədəd “Osa” və 3 ədəd “Strela-10” ZRK 4 ədəd PUA itirilməklə məhv edilmişdi [10]. Beləliklə, kütləvilik və qəfillik hesabına 2,25 ədəd ZRK-ya 1 ədəd PUA hesabı ilə Azərbaycan fasiləsiz olaraq hava üstünlüyünü təmin etmiş, Azərbaycan SQ-i ilə döyüşə daxil olan erməni motoatıcı və mexanikləşdirilmiş hissələrinə sutkanın istənilən vaxtında hücum edərək onları əhəmiyyətli itkilərə məruz qoymuşdur. PUA-ların bu cür tətbiqi Azərbaycan Ordusunun hücumunu asanlaşdırmış və onların vacib taktiki müvəffəqiyyəti əldə etmələrinə imkan yaratmışdır.

Bununla belə, Ermənistanın silahlanmasında olan, bir qayda olaraq PUA-larla mübarizə üçün təyin olunmamış S-300PS və S-300PT kimi HHM kompleksləri bu səbəbdən Ermənistanın və Qarabağın hava fəzasının müdafiəsi üçün effektiv şəkildə istifadə edilməmişdir. Hətta məharətlə aparılmış əməliyyat planlaması nəticəsində PUA-lardan istifadə etməklə S-300PS ZRK-nın tərkibinə daxil olan 2 ədəd RLS və 2 ədəd buraxma qurğusu sıradan çıxarılmışdır. KİV-nin məlumatlarına görə məhv edilən S-300PS ZRK-nın biri Ermənistanın HHM sisteminin tərkibinə aid olmuş və əlavə mühafizə olmadan açıq ərazidə yerləşmişdir [10, s.65]. Buna səbəb isə müharibənin ilkin mərhələsində Azərbaycanın erməni HHM sisteminin elementlərinin yerinin aşkarlanması məqsədilə “An-2” tipli təyyarələrin pilotsuz təyyarə qismində istifadə etməsi olmuşdur. Təyyarələr vurulmuş, lakin bu, S-300PS və onların bilavasitə mühafizəsini təmin edən yaxın məsafəli “Osa” və digər ZRK-ların yerlərinin aşkar edilməsinə şərait yaratmışdır. Yaxın təsir məsafəli komplekslərin sıradan çıxarılmasından sonra S-300PS mühafizəsiz qalmış və kompleksin tərkibinə daxil olan 5P85S buraxma qurğusu, eləcə də 36D6 RLS-inə “Harop” kamikadze PUA-sı ilə zərbə endirilmişdir.

PUA-ların bu cür kütləvi effektiv tətbiqi – əvvəlcə HHM sisteminin üzə çıxarılması və məhvi, ardınca isə Qarabağda yerləşən qoşunların canlı qüvvə və silahlarının darmadağın edilməsi dünya təcrübəsində bir ilk olmuş və “dronların müharibəsi” adını almışdır.

Nəticə

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, PUA-ların qrup tətbiqi taktikasının təkmilləşdirilməsi tədbirləri nəticəsində hadisələrin inkişaf istiqamətinin çətinləşməsindən asılı olmayaraq havada üstünlüyün əldə edilməsi və motoatıcı qoşunların əsas silahlanması olan zirehli texnikaların məhv edilməsi üçün PUA-ların tətbiqinin effektivliyinin artması göz qabağındadır. Bu, müharibələrin aparılma strategiyasının PUA-ların tətbiqi hesabına dəyişilmə ehtimalının yaxın olması haqqında nəticəyə gəlməyə imkan verir. Yaxın gələcəkdəki müharibələrdə yüngül kəşfiyyat və zərbə-kəşfiyyat PUA-ları, eləcə də PUA-kamikadze qruplarının çoxmərhələli və çoxşəxslonlu kütləvi tətbiqi gözləniləndir. Əsas istiqamətlər hesab edilə bilər:

- birinci mərhələdə düşmən kəşfiyyatının aparılması;
- ilkin zərbələrin endirilməsi mərhələsində HHM vasitələrinin aşkar və məhv edilməsi, ardınca da pilotlu aviasiyanın təyyarə və vertolyotlarının yerdə və havada məhvi;
- havada üstünlüyü əldə etdikdən sonra quru qoşunlarının canlı qüvvələri və zirehli texnikalarına, təminat obyektlərinə və vacib dövlət infrastruktur elementlərinə zərbələrin endirilməsi.

PUA-ların effektivliyinin yüksəldilməsinin perspektiv istiqaməti kiçikölçülü ucuz PUA-ların qrup tərkibində birləşdirilərək rolların dəqiq bölüşdürülməsi şərtlərində “sürü” formasında tətbiqidir. Belə PUA qrupları öz kütləviliyi hesabına, kiçik itkilər verməklə REM və HHM vasitələrini effektiv şəkildə üstələyə və müxtəlif döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirə bilər. PUA-ların qrup tətbiqinin əsas tapşırıqları bunlar hesab edilə bilər:

- qrup tərkibində ayrı-ayrı PUA-ların funksiyalarının çoxqatlı təkrarlanması və vəzifələrinin xüsusişdirilməsi hesabına tapşırıqların icrasının effektivliyinin və mümkünlüyünün artırılması;
- məhvetmə vasitələrinin döyüş imkanlarının yüksək olmasına baxmayaraq, onları çox sayda hədəflə mübarizə aparmağa məcbur etmək hesabına ehtiyatlarının tükənməsi;
- ikinci dərəcəli çoxsaylı eyni növ hədəflərə – PUA qrupuna məhvetmə vasitələrinin diqqətini cəlb etməklə əsas zərbə istiqamətinin və zərbə vasitələrinin maskalanması, qarşı tərəfin idarəetmə, aşkaretmə və hədəfəyapılma sistemlərinin işinin pozulması;
- əsas silahlanma vasitələrinin kütləvi tətbiqinin imitasiyası;
- düşmənin canlı qüvvəsinin döyüş və mənəvi ruhunun sarsıtılması, düşməne psixoloji zərbənin vurulması.

Qrup tətbiqinin texniki olaraq reallaşdırılması üçün əsas vasitələr aşağıdakılar ola bilər:

- kəşfiyyat, zərbə, maneəqoyucu, imitasiyaedici və s. kimi müxtəlif təyinatlı kiçikölçülü PUA-lar;
- zərbə aviasiyasının sərbəst enən aviasiya bombaları və qanadlı raketləri;
- müxtəlif təyinatlı perspektiv avtonom PUA-lar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Противостояние ЗРК «Панцирь-С1» и турецких БПЛА: репетиция войн будущего: [Электронный ресурс] / URL:<https://topwar.ru/172126-protivostojanie-zrk-pancir-s1-i-tureckih-bpla-repeticija-vojn-buduschego.html>//.
2. По поводу БПЛА. Анализ опыта боевого применения групп БПЛА. Часть 2: [Электронный ресурс] / URL:<https://israil-95reg.livejournal.com/338799.html>
3. Афонин, И.Е. Анализ опыта боевого применения групп беспилотных летательных аппаратов для поражения зенитно-ракетных комплексов системы противовоздушной обороны в военных конфликтах в Сирии, в Ливии и в Нагорном Карабахе / И.Е.Афонин, С.И.Макаренко, С.В.Петров [и др.]: [Электронный ресурс] / URL:<https://sccs.intelgr.com/archive/2020-04/06-Afonin.pdf>.
4. “Pantsir-S1” ZRK və “Bayraktar” qarşısürması kontekstində PUA müharibəsi – analiz: [Электронный ресурс] / URL:<https://ordu.az/az/news/167471/-pansir-s1-zrk-ve--bayraktar-qarsidurmasi-kontekstinde-pua-muharibesi-analiz-herbi-ekspert>.
5. Панцирь-С1: [Электронный ресурс] / URL:<https://avia.pro/blog/pansir-s1>.
6. Владимир, О. «Байрактары» против «Панцирей». Почему наш ЗРПК может оказаться уязвимым и как этого избежать? [Электронный ресурс] / URL:<https://vprk-news.ru/articles/57318>.
7. Потери турецких БПЛА в Ливии: [Электронный ресурс] / URL: <https://colonelcassad.livejournal.com/5929471.html>.
8. Ударные БПЛА изменили ход боевых действий в Сирии и Ливии: [Электронный ресурс] / URL:<https://topwar.ru/172367-udarnye-bpla-izmenili-hod-boevyh-dejstvij-v-sirii-i-livii.html>.
9. Тучков, В. Воздушную фазу битвы за Карабах Ереван уже проиграл: [Электронный ресурс] / URL: <https://svpressa.ru/war21/article/277832/>.
10. Макаренко, С.И. Противодействие беспилотным летательным аппаратам. Монография: [Электронный ресурс] / URL:<https://publishing.intelgr.com/archive/Makarenko-Protivodeystvie-BPLA.pdf>.

Аннотация

**Оценка эффективности применения систем БПЛА
в современных войнах**

Эльшан Гашимов, Эльнур Худейнатов

В статье определяются основные направления и области применения беспилотных летательных аппаратов, оценивается эффективность применения систем БПЛА в последних конфликтах и войнах – в Ливии и Сирии, а также во второй Карабахской войне, проводится анализ противоборства БПЛА–зенитно-ракетно-артиллерийского комплекса в этих войнах.

Ключевые слова: беспилотный летательный аппарат, Bayraktar TB2, зенитно-ракетно-артиллерийский комплекс “Панцир-С1”, II Карабахская война, системы противовоздушной обороны, противоборство БПЛА–ЗРАК.

Abstract

**Evaluation of the effectiveness of the use of UAV
systems in modern wars**

Elshan Hashimov, Elnur Khudeynatov

The article defines the main directions and areas of application of unmanned aerial vehicles, evaluates the effectiveness of the use of UAV systems in recent conflicts and wars – in Libya and Syria, as well as in the second Karabakh war, analyzes the confrontation between the UAV–anti-aircraft missile and artillery complex in these wars.

Keywords: unmanned aerial vehicle, Bayraktar TB2, Pantsir-C1 anti-aircraft missile and artillery system, II Karabakh war, air defense systems, UAV–ZRAK confrontation.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.12.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.01.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 02.03.2022

UOT 355/359

YAXIN HAVA DƏSTƏYİNİN TARİXİ, BU GÜNÜ VƏ GƏLƏCƏK PERESPEKTİVLƏRİ

polkovnik-leytenant Elçin Əzizov

Silahli Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: aahtm2005@inbox.ru

Xülasə. Məqalədə dünyanın müasir ordularının HHQ-nin tərkibində olan hava vasitələrinin müştərək əməliyyatlarda ümumqoşun birliklərinin qarşısına qoyulmuş əməliyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı onların yaxın hava dəstəyini həyata keçirən təyyarə, vertolyot və pilotsuz uçuş aparatlarının tarixi, bu günü və gələcək perspektivləri haqqında araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, dünyanın qabaqcıl ordularında müştərək əməliyyatlar zamanı ümumqoşun birlikləri ilə yaxın hava dəstəyini həyata keçirən birliklər arasında iki tərəfli məlumat mübadiləsinin müasir üsullarına baxılır.

Açar sözlər: yaxın hava dəstəyi, təyyarə, vertolyot, PUA, hava gəmisi, müştərək əməliyyatlar.

Giriş

Cənubi Qafqaz kimi problemləli bir coğrafiyada söz sahibi olmaq üçün Azərbaycan Ordusunun müdafiə və hücum gücünün artırılması məqsədilə vacib addımlar atılmalıdır. Müasir dövrdə yerinə yetirilən müştərək əməliyyatlarda hava dəstəyi olmadan uğur qazanmaq mümkün deyil. Bu, həm son on illiyin lokal müharibələrində, həm də Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi 44 günlük Vətən müharibəsində özünü göstərmişdir. Bu səbəbdən müştərək əməliyyatlarda yaxın hava dəstəyinin planlaşdırılması və həyat keçirilməsi günümüzdə ən aktual məsələlərdən biridir.

Məqalədə məqsəd yaxın hava dəstəyi əməliyyatlarının tarixini, bu gününü, gələcək perspektivlərini araşdırmaq və dünyanın müasir orduların silahlanmasında yer alan yaxın hava dəstəyi vasitələrini təhlil etməkdir.

Yaxın hava dəstəyi – öz qoşunlarımızın bilavasitə yaxınlığında olan düşmən hədəflərinə qarşı havadan yerinə yetirilən bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət müxtəlif uçuş aparatları (təyyarə, vertolyot, PUA) ilə həyata keçirilir və ümumqoşun bölmələrinin atəş və manevr fəaliyyətləri ilə geniş şəkildə koordinasiya edilməlidir. “Yaxın” anlayışı məsafə yaxınlığından, daha çox taktiki yaxınlıq mənasında izah olunur. Ümumqoşun bölmələrinin döyüş düzülüşündəki atəş dəstək vasitələri taktiki vəziyyətə bağlı olaraq düşməni yorma, ləngitmək, dayandırmaq, təsir altında saxlamaq, susdurmaq, təsirsiz vəziyyətə gətirmək və ya məhv etmək kimi məqsədlərə tam nail olmadıqda yaxın hava dəstəyi həyata keçirilir. Taktiki üstünlüyü təmin etmək məqsədilə istənilən məkan və zamanda atəş və manevr gücünü toplayaraq öz qoşunlarımızı himayə etmək və ya ümumqoşun komandirinə təşəbbüsü əldə saxlamaq imkanını təmin edən fəaliyyətdir [1, s.5].

Birinci Dünya müharibəsindən sonra hava gəmiləri nəqliyyat, kəşfiyyat və atəş dəstəyi kimi tapşırıqları yerinə yetirməklə dünyada yeni bir müharibə anlayışının ortaya çıxmasına səbəb oldu. Artıq müharibələr sadəcə quru qoşunlarının qarşılaşma döyüşləri ilə deyil, döyüşün müqəddəratını həll edən bilən yaxın hava dəstəyi ilə həyata keçirilməyə başlamışdır [2].

Birinci və İkinci Dünya müharibələri ərəfəsində pərvanəli hava gəmiləri ilə yaxın hava dəstəyində tək-cə avtomatik toplardan istifadə olunurdusa, günümüzdə texnologiyanın inkişafı ilə müxtəlif tip hədəflərin sıradan çıxarılması üçün təyyarə və vertolyotlarda tətbiq olunan müxtəlif növ aviasiya zərərvermə vasitələrindən istifadə olunur [3, s.2].

Yaxın hava dəstəyində qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi

Təyyarə modeli yaratmaq və ona zireh və atəş gücü səviyyəsini ən yaxşı şəkildə təmin etmək ən çətin işlərdən biridir. Yaxın hava dəstəyini həyata keçirə bilən təyyarələri araşdırarkən onlarda yüksək manevr qabiliyyəti, atəş gücü və güclü zirehin olması kimi xüsusiyyətlər vacib şərt kimi götürülür. Bu tip təyyarələri olan ölkələr sırasında ən öndə ABŞ, Rusiya və Almaniya dayanır. Xüsusi ilə İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Hitler ordusu hərəkət edən ümumqoşun bölmələrini havadan açılan atəş ilə qoruyaraq, düşmənin yerləşdiyi yüksəkliklərə qəfil aviasiya zərbələri endirdikdən sonra ümumqoşun bölmələrini o əraziyə istiqamətləndirərək ərazini daha tez və asanlıqla ələ keçirirdi. Bu taktiki üsullardan amerikalılar və ruslar da istifadə etməyə başladı və müharibə artıq yerüstü deyil havada da həyata keçirilməyə başladı. Aradan keçən bu qədər vaxt və texnologiyanın günü gündən inkişafı yaxın hava dəstəyini də təkmilləşdirdi [3, s.2].

İlk növbədə, təyyarələrdəki avtomatik topların sayı artırıldı. Vəziyyət belə olunca təyyarənin böyüklüyü artdı və təyyarə kobudlaşdı, nəticədə təyyarənin manevr etməsi çətinləşdi. Daha sonra təyyarəyə raket sistemləri əlavə edildi. Daha çox raket daşınması üçün təyyarəyə əlavə dartı gücü təmin edilməsi məsələsi ortaya çıxdı. Pərvanəli mühərriklər dövrün texnologiyası ilə ayaqlaşma bilmədi və reaktiv mühərrikli təyyarələr istifadə edilməyə başlandı. O dövrün texnologiyasında qabaqcıl ölkələr olan Rusiya və ABŞ pərvanəli reaktiv mühərrikli hava dəstəyi verə biləcək təyyarələr istehsal etdilər. ABŞ ötən əsrin 45-ci illərində A-1 (AD) Skyraideri silahlanmaya qəbul etdi. Bu təyyarə dövrün parlayan ulduzu idi. Donanma tərəfindən də istifadə edilən bu təyyarə yaxın hava dəstəyi tapşırıqlarını da öz üzərinə götürdü. Daha sonra AM “Mauler”, T-28 “Trojan” kimi təyyarələr ABŞ Ordusu tərəfindən də istifadə edildi. Bəlkə də A-10-nun atası deyə biləcəyimiz təyyarə “Northrop” YA-9 1972-ci ildə istehsal olunaraq ABŞ-ın arsenalına daxil edildi [3, s.2].

Bütün bu inkişaf əsnasında Rusiya bir çox təyyarə istehsal etmiş, yarısı prototipdə qalmış, yarısı isə 10 ədəddən çox istehsal olunmamışdır və sonda təyyarələrdən əldə etdiyi təcrübə ilə Su-25-i silahlanmaya qəbul etdi və bu, hələ də aktiv olaraq uçuş yerinə yetirən təyyarələrdən biridir. Müxtəlif modifikasiyalar həyata keçirilərək hazırda da istifadə edilən həmin təyyarə olduqca ağır silah daşıma imkanına malikdir. Cüt reaktiv mühərriklə təchiz olunan Su-25-ə A-10-un rəqibi deyə bilərik. Bu zaman ABŞ təyyarələrini inkişaf etdirməyə davam etdi və indiki zamanda da ən yaxşı təyyarələrdən biri olan A-10 Thunderboltu silahlanmasına daxil etdi [3, s.2].

Bildiyimiz kimi müasir dövrdə ən yaxşı hava dəstəyi təyyarəsi A-10 Thunderbolt II təyyarəsidir. Təyyarə, yerüstü düşmənin atıcı silahlarının atəşlərinə qarşı əlavə zireh ilə örtülmüş və manevr qabiliyyətini artırmaq məqsədilə iki mühərriklə təchiz edilmişdi. Dizayn və silah daşıma tutumuna görə ABŞ Ordusu bu təyyarəni silahlanmadan çıxara bilmir. 1977-ci ildə silahlanmaya daxil edilən bu təyyarədə müxtəlif modifikasiyalar olursa da artıq köhnəliyindən arsenaldan çıxarılması qərara alınmışdı. Yerinə keçəcək təyyarələrə nəzər saldıqda heç biri A-10-un imkanlarına malik olmadığından ABŞ Ordusu təyyarəni yenidən modelləşdirməyə qərar verdi.

Yaxın hava dəstəyi, müştərək atəş dəstəyinin bir elementi kimi düşmən hədəflərini yox etmək, döyüş düzülüşünü pozmaq, susdurmaq və ya ləngitmək üçün hücum və ya müdafiə əməliyyatlarında dəstəkləyici atəş gücünü təmin edir. Döyüş sahələrinin ən məşhur və müvəffəqiyyətli yaxın hava dəstəyi təyyarəsi A-10 Thunderbolt II, ləqəbi “Vəhşi qaban”dır.

Bir neçə modifikasiya edildikdən sonra erkən “təqaüdə çıxmaq” cəhdindən xilas olan və 2028-ci ilə qədər silahlanmada qalacaq A-10 Thunderbolt II, Fairchild Republic Corps tərəfindən 1975 və 1984 illərdə istehsal olunmuş, əsasən, yaxın hava dəstəyi (CAS) təyyarəsi kimi hazırlanmış bir platformadır. Adını Republic Aircraft tərəfindən istehsal olunan və İkinci Dünya müharibəsinin məşhur təyyarələrindən biri olan P-47 Thunderbolt-dan götürmüşdür. Təyyarəni məşhurlaşdıran əsas faktor burun hissəsindəki 30 mm-lik topu və topun çıxardığı səsdır [4, s.1].

A-10 yeni nəsil bir hücumçu təyyarəsinə duyulan ehtiyaca görə 1966-cı ildə başlatılan A-X proqramı çərçivəsində yaradıldı. Təyyarənin məhvetmə, həyatda qalma və sadəlik kimi xüsusiyyətlərə malik olması gözlənilirdi. Aşağı sürət və hündürlüklərdə mükəmməl manevr qabiliyyətinə malik A-10-

nun birinci növbəli tapşırıqları arasında yaxın hava dəstəyi, irəli hava nəzarəti, axtarış-xilasətmə və xüsusi əməliyyatlar yer tutur [4, s.2].

Müasir dövrdə yaxın hava dəstəyi

Artıq günümüzdə yaxın hava dəstəyi üçün istifadə edilən bir çox təyyarələr mövcuddur. Bu təyyarələri seçərkən ən əsas üstünlük onların daha az səsli olmasına və daha az yanacaq sərf etməsinə verilir. Məsələn, Suriyada icra edilən “Fırat Qalxanı” əməliyyatında və ya səhralıq ərazilərdə olan terror qruplaşmalarına hava zərbələri F-16 ilə deyil, yaxın hava dəstəyi təyyarələri ilə həyata keçirilə bilərdi. Xüsusilə F-16-nın istifadə etdiyi MK81-82 ümumi məqsədli bombaları da daşıya bilmələri onları istifadə etmək üçün daha da əlverişli edirdi. Beləliklə daha az yanacaq sərfiyyatı ilə eyni tapşırıq yerinə yetirilmiş olacaqdı. Turbovint mühərriklərinin kəşf olunması və inkişaf etdirilməsi ilə birlikdə yaxın hava dəstəyi təyyarələrinin qarşısı daha da açılmış oldu. Təlim-məşq, kəşfiyyat, yanğınsöndürmə kimi tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə hazırlanan təyyarələr sahib olduqları turbovint mühərrik sayəsində aktuallaşaraq yaxın hava dəstəyini təmin edəcək mövqeyə gəldilər. Məsələn, Piper PA-48 Enforcer təyyarəsi 1971-ci ildə ilk uçuşunu həyata keçirdi. Həm daşıya bildiyi döyüş yükü, həm də turbovint mühərriki ilə olduqca yüksək imkanlar nümayiş etdirən Piper Aircraft firmasına aid bu təyyarə ABŞ Hava Qüvvələrinə daxil ola bilmədi. Təyyarədən yalnız 4 ədəd istehsal edildi və təyyarə uzun vaxt qiymətləndirmə müddətində qaldıqdan sonra ordu tərəfindən alınmasına qərar verildi. Daha sonra 1984-cü ildə təkrar ordunun qiymətləndirilməsinə təqdim edilən PA-48 yalnız sınaq uçuşu ilə sonlandı və bir daha silahlanmaya daxil ola bilmədi [3, s.3].

Başqa bir nümunə isə AT-802 təyyarəsidir. ABŞ istehsalı olan bu təyyarə İtaliya tərəfindən yanğınsöndürmə tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün istifadə edildiyi halda (10 ədəd AT-802A Fire Boss-ları var), Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində bu təyyarələrə (24 ədəd IOMAX AT-802i BPA modeli var) hədəfi müşahidə və kilidlənməni təmin edən lazımı filir POD sistemləri quraşdırılaraq yaxın hava dəstəyi tapşırıqları üçün istifadə edilir. Bu məqsədlə müxtəlif POD sistemləri yaradıldı və təyyarələrə quraşdırıldı. IOMAX AT-802i BPA təyyarə modeli yaxın hava dəstəyi tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün hazırlanmadığı üçün təyyarəyə quraşdırılacaq POD və silah sistemlərinin təyyarənin aerodinamikasına təsirini aradan qaldırmaq üçün “Centerline Aerodynamic ISR” POD sistemlərindən istifadə olundu. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin istifadə etdiyi IOMAX AT-802i BPA modellərində Roketsan firması tərəfindən istehsal olunan lazer idarəolunan “Cirit” raketləri vardır. Bundan başqa təyyarə GBU-12/58 lazer idarəolunan bomba və AGM-114 Hellfire raketləri də daşıya bilər [3, s.3].

Başqa bir Turbovint mühərrikli yaxın hava dəstəyi təyyarəsi A-29 Super Tucanodur (Şəkil 1).

Şəkil 1. A-29 Super Tucano təyyarəsi

1999-cu ildə silahlanmaya daxil olan Braziliya istehsalı A-29 tamamilə yaxın hava dəstəyi tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün hazırlanmış bir təyyarədir. Təyyarə bir necə hava-hava (Python 3/4, AIM-9L Sidewinder, MAA-1 Piranha) və bir necə hava-yer (SMKB-82, AGM-65 Maverick) raketlərindən istifadə edə bilər. Hətta təyyarənin FPG-82 və F-15-lərdə istifadə edilən yüksək dəqiqliyə malik aviasiya bombası olan GBU-39-dan da istifadə edə bilməsi üçün işlər aparılır [3, s.4]. İndi yenə bir turbovint mühərrikli təyyarə olan KAI KT-1 Woongbini araşdırmaq. Bu təyyarə bir çox müasir orduların Hərbi Hava Qüvvələrinin silahlanmasında yer alır və pilotları səma ilə tanış edən ilk təyyarələrdən biridir. (Türkiyədə gənc təyyarəçilərin hazırlanması zamanı pilotlar ilk olaraq bu təyyarə ilə uçuşlar həyata keçirirlər. Daha sonra reaktiv mühərrikli təyyarə olan Northrop T-38 Talonu istifadə edib tapşırıq yerinə yetirəcəkləri F-16 və ya F-4E eskadrilyalarına göndərilirlər). Cənubi Koreyanın Korea Aerospace Industries (KAI) firması tərəfindən hazırlanan KT-1 təyyarəsi 1991-ci ildə silahlanmaya daxil olmuşdur. Əsas olaraq təlim məqsədi ilə hazırlanmış bu təyyarə yaxın hava dəstəyində də istifadə edilir.

Günümüzün ən yeni yaxın hava dəstək təyyarəsi “Textron's Scorpion”dur. ABŞ istehsalı olan təyyarə 2013-cü ildə ilk uçuşunu həyata keçirdi. Təyyarəyə hava-yer raketləri və silah sistemləri quraşdırıldı. Hazırda hər hansı bir Hərbi Hava Qüvvələri tərəfindən aktiv istifadə edilmir. Lakin təyyarənin istehsalçısı olan Textron AirLand və LLC firmaları təyyarənin tanınması üçün dünyanın müxtəlif yerlərində təşkil edilən bir çox aviasərgilərə cəlb olunurlar [3, s.4].

Dünyanın ən güclü orduları sırasında yer alan qardaş Türkiyənin yaxın hava dəstəyində Müdafiə Sənayesinin təlim təyyarəsi olaraq başladığı “Hürkuş” layihəsinin bir başqa variantını inkişaf etdirərək Hürkuş-C (Şəkil 2), yəni yaxın hava dəstəyi tapşırıqlarını yerinə yetirə bilmə imkanına malik təyyarə modelini yaratması oldu. Bu təyyarədə qanad altında olmaqla dörd ədəd Cirit PODu, UMTAS və LUMTAS markalı zireh deşici raketlər, GBU-12 markalı lazer özü yönələn aviasiya bombası, raket sistemi, MK-81 və 82 ümumi məqsədli bombaları, MK-106 və BDU-33 markalı mini bombalar, HGK-3 və KGK-82 idarə olunan aviasiya bombaları daşıya bilər. Təyyarəyə asma vəziyyətində 12.7 mm və ya 20 mm pulemyot quraşdırıla bilər. FLİR sistemi kimi Aselsan firmasının istehsal etdiyi elektron-optik kəşfiyyat, müşahidə və hədəfgöstərmə sistemi olan AselFLİR 300T istifadə edən Hürkuş-C-nin bu yaxınlarda CATS sistemindən istifadə etməsi də gözlənilir. AselFLİR 300T elektron-optik kəşfiyyat, müşahidə və hədəfgöstərmə sistemini istifadə edən “Anka” PUA-ları və T-129 Hücümçü təyyarələrinə də CATS sistemlərinin quraşdırılması planlaşdırılır [6, s.2].

Şəkil 2. Hürkuş-C təyyarəsi

Bu təyyarələr yaxın hava dəstəyi zamanı hansı tapşırıqları yerinə yetirə bilər? Düşmən birliklərinə hücum zamanı yaxın hava dəstəyi təmin edə bilən təyyarələr tərəfindən aviasiya zərərvermə vasitələri ilə düşmənin müdafiə mövqeyindəki dayaq məntəqələrində, sığınacaqlarda olan canlı qüvvə və zirehli texnikalarını məhv edə və ya atəş altında saxlaya bilər.

Yaxın hava dəstəyində vertolyotların istifadəsi

Sahib olduqları sürət, təsiretmə dərinliyi, manevr qabiliyyəti və hədəfə görə silah seçə bilmə xüsusiyyətləri hücum vertolyotlarına digər dəstək silahlarının çata bilmədiyi hədəfləri atəş altına alma imkanını verir. Atəş vertolyotları hər nə qədər hava hücumundan müdafiə sistemlərinə qarşı həssas olsalar da, tətbiq etdikləri taktiki fəndlər, özünümüdafiə sistemi və uzaq məsafələrə atəş açma, uçuş aparatına gecə və gündüz, sadə və mürəkkəb meteoroloji şəraitlərdə tapşırıq yerinə yetirmə və dəyişən taktiki şəraitlərə tez reaksiya vermə imkanı qazandırmışdır [5, s.3].

Pərlərin dönməyə başladığı andan etibarən vertolyotlar insanlar üçün hər sahədə xidmət etməyə başladı. Yanğın söndürmə, nəqliyyat, kəşfiyyat, əyləncədən turizmə qədər müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsində tətbiq olunan vertolyotların “hücum” tapşırıqlarına diqqət yetirək. Ruslar tərəfindən istehsal olunan və ilk hücum tapşırıqlarını yerinə yetirən vertolyot kimi tarixə düşən Mi-1 vertolyotu (Şəkil 3) 1948-ci ildə ilk uçuşunu həyata keçirərək 1950-ci ildə silahlanmaya daxil oldu.

Şəkil 3. Mi-1 vertolyotu (1961 il)

Vertolyotlar, təcili yardım, nəqliyyat və s. kimi bir çox tapşırıqların yerinə yetirilməsində istifadə edildi. Lakin bizim üçün əhəmiyyətli olanı “hücum” variantı idi. Ruslar bu vertolyotun həm sol, həm də sağ tərəfinə qanadlıqlar əlavə edərək onu silahlandırdılar. Beləliklə, səmada pərlərini çevirərək atəş açan ilk vertolyot tarixə düşdü. Daha sonra əsas məqsədi hücum olaraq istehsal edilən başqa bir rus vertolyotu “Mi-4” tarixə keçdi. Bir çox variantda istehsal olunan bu vertolyotun əsas tapşırığı nəqliyyat idi. Ancaq Mi-4MU, daşdığı 1 ədəd pulemyot və raket sistemləri ilə hücum versiyası olaraq qəbul edilir [5, s.4].

Bu vertolyotun sualtı gəmilərə qarşı silah daşdığı 3-cü versiyası Mi-4PL (NATO adı ilə Hound-B), Mi-4VM (VM-12), Mi-4M (NATO adı ilə Hound-C) vardır. Ruslar “hücum” anlayışını genişləndirərək Mi-24A modelini istehsal etdilər. Beləliklə, dünyada ilk dəfə əsas məqsədi hücum olan bir vertolyot istehsal edildi. Bu vertolyot desant, yaralı və şəxsi heyəti daşınmaqla bərabər, qanadlarındakı 3 ədəd raket buraxma qurğusu ilə hücum tapşırıqlarını da həyata keçirə bilirdi. Hazırda

tətbiq olunan Mi-24 modellərindən fərqli olaraq, bu modelin təyyarə kabinəsi yan-yana iki kreslodan ibarət idi. Ruslar inkişaf edən texnologiyaya uyğunlaşaraq Mi-24-ü sensorlar, FLİRLər, müasir silah sistemləri və pilotaj naviqasiya kompleksləri ilə təchiz etdilər. Beləliklə, günümüzün Mi-35-i meydana çıxdı. Təbii ki, inkişaf edən texnologiya və hücum vertolyotu anlayışında lider olmaq üçün başqa yeni növ vertolyot modelləri yaratmağa başladılar. 1982-ci ildə ilk uçuşunu həyata keçirən KA-50 vertolyotu rusların o dövrdə ən inkişaf etmiş hücum vertolyotu idi. Mİ-24 və KA-50 uzun illər Rusiyanın hücum vertolyotları eskadrilyalarında xidmət etdi. Ruslar inkişaf edən texnologiya və təhdidlərə qarşı KA-50-ni modelləşdirməyə qərar verdilər. Vertolyotda oturacaq sayı ikiyə çatdı və müxtəlif sensorlar, FLİR və radar sistemi ilə təchiz edildi. Pilotaj-naviqasiya və silah sistemlərində modelləşdirmələr aparıldı. Ruslar Mi-28 vertolyotu təqdim olunana qədər Mi-24 vertolyotunu silahlanmada tutma qərarı aldılar. Mi-28 vertolyotu 2006-cı ildə silahlanmaya daxil olduqdan sonra Ruslar silahlanmada olan vertolyotlarını modelləşdirərək günümüzə gətirib çıxardılar [5, s.5].

İndi isə ABŞ-ın istehsal etdiyi vertolyotları araşdıraraq. ABŞ Ordusu ilk dəfə Vyetnam döyüşündə istifadə etdiyi UH-1 vertolyotları ilə silahlandırıldı. Rusların hücum vertolyotunun hazırlanması istiqamətində gördükləri işləri müşahidə edərək və Vyetnam müharibəsində duyduğu havadan atəş gücü ehtiyacını qarşılamaq istiqamətində işlərə başlandı. Məlum olduğu kimi, AH-1 layihəsi ilk “hücum vertolyotu” sinfinə aid vertolyotların istehsalını nəzərdə tuturdu. Lakin ABŞ dərhal AH-1 modelini işləyib hazırlamadı. Amerika AH-1 hücum vertolyotu modelini hazırlayana kimi ilk dəfə 1962-ci ildə, 1945-ci ildə hazırlanan Bell 47 “Sioux” və 1956-cı ildə hazırlanan Bell 204 “İroquois” modellərini təkmilləşdirərək Bell D-255 modelini yaratdı. Təyyarə prototip olaraq qalsa da amerikalılara dizayn olaraq çox böyük bir fayda təmin etdi. Bir il sonra, 1963-cü ildə Bell 207 “Sioux Scoutu” modeli ortaya çıxdı. Bu vertolyot amerikalıların ilk praktiki hücum sinfinə aid vertolyotu oldu. İlk uçuşunu həyata keçirdikdən sonra bir neçə yoxlamaya cəlb olunan bu vertolyot, Emerson Electric DAD-101 taretinin içində iki ədəd 7.62 mm pulemyot daşıyırdı.

ABŞ hücum vertolyotu modelinin yaradılması işlərini arası kəsilmədən davam etdirərək, mümkün olan ən yaxşı vertolyot modelini yaradaraq, ruslara cavab vermək istəyirdi. 1964-cü ildə “Sikorsky” S-66 modeli ortaya çıxdı. Yalnız iki ədəd istehsal olundu, lakin dizayn olaraq amerikalılara çox köməkliyi dəydi, çünki bir il sonra bildiyimiz bu vertolyot pərlərini çevirməyə başlamışdı və nəticədə Bell 209 “Huey Cobra” modeli yarandı [5, s.6].

Hazırda bir çox modelləşdirmələr aparılmış və müxtəlif variantlara bölünmüş vəziyyətdə günümüzə qədər gəlib çatan AH-1 vertolyotunun ilk modelinin istifadə edə bildiyi silahlar yalnız pulemyot və raket sistemləri idisə, bu gün müxtəlif sensor, xəbərdarlıq sistemi, FLİR, müasir silah, pilotaj və naviqasiya sistemləri ilə təchiz edilmişdir. Amerikalılar hücum vertolyotu anlayışını daha da inkişaf etdirmək və rusları geridə qoymaq məqsədilə işlərini davam edərək, 1967-ci ildə daha bir Lockheed AH-56 “Cheyenne” modeli ortaya çıxdı. 10 ədəd istehsal olunan və çox geniş qanad açıqlığı olan bu vertolyot daha çox silah daşıma tutumuna malik idi. Lakin vertolyotun idarəetmə və rotor sistemindən qaynaqlanan müxtəlif problemlər onun daha çox istehsal olunub istifadə edilməsinə maneə yaratdı. Buna baxmayaraq, daha yaxşı modellərin ortaya çıxmasına köməklik göstərmişdi. 1975-ci ildə iki yeni model ortaya çıxdı. Birincisi, Bell YAH-63 idi. Yalnız üç ədəd istehsal olunan bu vertolyot dizayn olaraq, AH-1 modelini xatırlatsa da AH-1 modelindən daha çox silah daşıma imkanına malik idi. Onsuz da əsas məqsəd də AH-1 modelindən daha çox imkana malik bir vertolyotun yaradılması idi. Lakin, bu vertolyot da qəzaların qurbanı oldu. Yaşanan rotor problemləri və qəzalar səbəbindən layihə də irəliləyə bilmədi.

İkinci layihə isə hər kəsin bildiyi Boeing AH-64 Apache vertolyotu (o dövrdə adı ilə YAH-64) idi. 1975-ci ildə hazırlanmış və ilk uçuşunu həmin ildə həyata keçirmişdi. Lakin silahlanmaya 1986-cı ildə daxil edilmişdi. Səbəbi isə vertolyotun layihə haqlarının başqa bir firmaya satılması, daha doğrusu onu hazırlayan firma “Hughes Helicopters”in McDonnell Douglas tərəfindən satın alınması idi. İlk AH-64 vertolyotu silahlanmaya 1986-cı ildə, ilk AH-64D isə 1997-ci ildə daxil olmuşdu (D modelində AN/APG-78 Longbow atəşi idarəetmə radiolokasiya sistemi var). Bu vertolyot da günümüzə qədər bir çox modelləşmələr keçirmişdir və müxtəlif variantlarda istehsal edilmişdir [5, s.7].

Yüksək atəş və manevr imkanları sayəsində quru qoşunlarına bilavasitə hava dəstəyi vermək üçün təyin olunan T-129 Atak vertolyotu (Şəkil 4), ilk növbədə Cirit və UMTAS/LUMTAS idarəolunan raketlərlə və AGM-114 Hellfire, BGM-71 TOW, Hydra 70, Spike-ER tipli tank əleyhinə idarəolunan raketləri tətbiq etmə imkanına malik olmaqla yanaşı, 20 mm-lik top silahını daşıyan Atak FLİR ilə eyni vaxtda işləyən ovçu kaskasına da malikdir. Kaskanı istifadə edən pilot hansı istiqamətə baxarsa FLİR də o istiqamətə dönmür və pilota daha rahat görüş və hədəfi izləmə imkanı verir. Meteksan, Atak üçün MİLDAR (müasir həssas hədəf aşkaretmə və müşahidə radarı) işləyib hazırlandı və testləri müvəffəqiyyətlə tamamlandı. AH-64 Longbow modeli üçün hazırlanan bu radar sistemi AH-64 Longbow-ya nəzərən texniki olaraq daha əlverişli və üstündür.

Şəkil 4. T-129 Atak vertolyotu

Vertolyotlar yaxın hava dəstəyinin ayrılmaz bir hissəsidir. Təyyarələrlə müqayisədə hədəfi daha çox atəş altına saxlama imkanı onları əvəzolunmaz edir. Vertolyotda olan FLİR sistemləri sayəsində bir zirehli vasitənin aşkarlanmasını həyata keçirib anında məhv edə, düşmən qoşunlarını aşkarlayıb, top və ya raket sistemləri ilə ərazini atəş altında saxlaya, öz qoşunlarımızın marağında ərazi və düşmənin kəşfiyyatı və s. kimi tapşırıqları yerinə yetirə bilər. Ümumqoşun bölmələrinin düşdükləri hər hansı bir gözlənilməz şəraitdə ən asan və ilk kömək səmadan dönmə pərlərlə gələcəkdir. Bunun üçün vertolyotların yaxın hava dəstəyindəki rolunu müzakirəyə çıxarmaq belə olduqca mənasızdır [6, s.7].

Yaxın hava dəstəyində PUA-ların istifadəsi

Günümüzdə müasir texnologiya dayanmadan inkişaf edir. PUA–Dron texnologiyası da xüsusilə son 10 ildə çox ciddi bir inkişaf mərhələsini keçmişdir. Bir tərəfdən PUA-lara daha müasir müşahidə sistemləri əlavə edilərkən, digər tərəfdən də silahlandırıldı və anında təsiretmə imkanı təmin edildi.

Əvvəllər dronlar yalnız kəşfiyyat tapşırıqlarını yerinə yetirmək məqsədilə istifadə olunurdusa, günümüzdə artıq atəş və nəqliyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində də istifadə olunur.

Yaxın hava dəstəyində dünyanın aparıcı ölkələri arasında ən yaxşı nəticə göstərən Türkiyənin istehsal etdiyi PUA-ların tətbiqini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu PUA-lar özünü, Türkiyənin regionda apardığı antiterror əməliyyatlarında, eyni zamanda İkinci Qarabağ müharibəsində istər atəş dəstəyi kimi düşmənin taktiki-operativ dərinliyində olan hədəflərə havadan həyata keçirilən zərbələrdə, istərsə də müştərək əməliyyatın marağında kəşfiyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində göstərdi.

PUA-lar hava məkanında təyin olunmuş müəyyən bir bölgənin hava kəşfiyyatını aparmaq və həmin ərazidə olan düşmən qoşunlarını atəş altında saxlamaq üçün olduqca effektiv vasitəyə çevrildi. Həm yüksək dəqiqliyə malik atəş gücünün olması, maddi cəhətdən daha ucuz başa gəlməsi, insan itkisi faktorunun sıfıra enməsi, hədəfin aşkarlanması və məhv edilməsi ehtimalının daha yüksək olması havadan yaxın atəş dəstəyi zamanı üstünlüyün PUA-lara verilməsinə gətirib çıxarır. Bayraktar TB-2 Roketsan istehsalı olan MAS-L (lazer başlıqlı mini ağıllı sursat) və MAS-C (özüyönələn başlıqlı mini ağıllı sursat) sursatlarını tətbiq edə və hər qanad altında dörd ədəd bomba daşıma imkanına malikdir [6, s.3].

Anka PUA-nın fərqli versiyaları mövcuddur. Bu versiyaların da özünəməxsus FLİR və naviqasiya sistemləri var. Məsələn, Anka-A-da SAR (Sintetik Açıqlı Radar) sistemləri olduğu halda Anka-B-də bu sistem yoxdur. Peyk idarəetmə və CATS FLİR sistemi ilə təchiz olunan Anka-S, Anka PUA-nın ən inkişaf etmiş versiyalarından biridir (Şəkil 5). Hazırda Anka PUA-nın silahlı versiyası kimi seçilən modeli Anka-A modelidir. Lakin yaxın zamanlarda Anka-S PUA-nın silahlı versiyasının da atışları həyata keçiriləcəkdir. Anka layihələrindən əldə olunan təcrübə sayəsində 1000 kq-a qədər faydalı yük tutumuna malik və uçuş tavanı 15 km-ə qədər olan silahlı Akıncı PUA-nın istehsalı istiqamətində aparılan işlər artıq yekunlaşmış, aparılan test yoxlamaları uğurla nəticələnmişdir. Peyk idarəetməli və SAR radarı olacaq bu layihə PUA sahəsində əldə olunan ən yüksək nailiyyət hesab olunur [6, s.4].

Şəkil 5. Anka-S və Bayraktar TB2 PUA-ları

PUA-ların yaxın hava dəstəyi ilə nə əlaqə ola bilər? Bu məqamda texnologiya dövrəyə girir və müxtəlif məhsullarla orduların təhlükəsizliyini təmin edir. Nümunə olaraq, silah daşıya bilən PUA-nı göstərmək olar. Müəyyən ərazidə düşmənin cəm və ya tək hədəfini 1 km, hətta daha da uzaq məsafədən məhv etmək üçün istifadə oluna bilər. Bununla da hər hansı bir təyyarə və ya vertolyotun havaya qalxmasına ehtiyac olmadan hədəf həmin dəqiqə yerindəcə məhv edilir. Hətta bəzi dronlar özünü hədəfə çırparaq hədəfi məhv edə bilirlər. Beləliklə, daha çox atəş gücü, daha yüksək dəqiqliklə birləşdirilmiş

olurlar. Bu tip dronlara kamikadze dronlar deyilir. Müəyyən bir ərazidə şəxsi heyətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün uçuş yerinə yetirən silahlı PUA daşdığı hava-yer raket və ya bombaları ilə hədəfi aşkarladığı andaca məhv edə bilirlər. Nəticədə bir tərəfdən hədəfin aşkarlanması və məhv edilməsi vaxtı minimuma endirilir, digər bir tərəfdən də ümumqoşun birliklərinin təhlükəsizliyi təmin edilmiş olur. Təbii ki, müasir zərərvermə vasitələrinə qarşı müasir müdafiə sistemləri – anti-dron sistemləri, REM sistemləri, təyyarə və vertolyotlar üçün yaxın-orta mənzilli hava hücumundan müdafiə sistemləri, orta uçuş məsafəli PUA-lar (daha çox uçuş məsafəli və havada qalma müddətinə malik PUA-lar), reaktiv mühərrikli təyyarələr üçün isə daha uzun mənzilli hava hücumundan müdafiə sistemləri mövcuddur.

Yaxın hava dəstəyi tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı ikitərəfli məlumat mübadiləsi

Kəşfiyyat və ya müşahidənin imkan və qabiliyyət üstünlüyü heç vaxt müzakirə edilə bilməz, çünki məlumat gücdən əvvəl gəlir və hava məkanı düşmən fəaliyyətləri haqqında məlumat toplamaq üçün ən əlverişli yerdir.

Yaxın hava dəstəyi sabit və dönən qanadlı hava vasitələri tərəfindən düşmənlə yaxın təmasda olan dost qüvvələrinə havadan həyata keçirilən hər cür dəstək fəaliyyətlərini özündə birləşdirir. Havadan yerinə yetiriləcək bütün tapşırıqlar ümumqoşun bölmələrinin atəş və manevr fəaliyyətləri ilə geniş şəkildə koordinasiya edilməlidir [7, s.1].

Ümumqoşun bölmələri ilə və yaxın hava dəstək tapşırıqlarını yerinə yetirən HHQ bölmələri arasında koordinasiyanı yaratmaq və inkişaf etdirmək məqsədilə ikitərəfli məlumat mübadiləsini təmin edən sistemlər üzərində müasir texnologiyalara əsaslanaraq yeni üsul və vasitələrin inkişafı istiqamətində işlər davam etdirilməkdədir. L-3 Communications və Harris RF Communications firmaları tərəfindən işlənib hazırlanan iki ədəd yüngül və daşına bilər sistem, ümumqoşun bölmələri ilə yaxın hava dəstək tapşırıqlarını yerinə yetirən aviasiya birlikləri arasında məlumat mübadiləsini maksimum səviyyəyə çıxararaq, birliklərin koordinasiyası və idarəolunmasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsinin dayanıqlı və fasiləsiz yaradılmasına imkan verir.

L-3 Communications firması tərəfindən işlənib hazırlanan əldə daşına bilər Rover 5 (Şəkil 6) cihazı ilə Harris RF Communications firması tərəfindən işlənib hazırlanan AN/PRC-117 modeli rabitə vasitəsi ilə birlikdə istifadə edildikdə havada kəşfiyyat aparən təyyarə (vertolyot) və ya PUA-dan göndərilən məlumatların qəbul edilməsi və eyni zamanda ümumqoşun bölmələrinin işarələdikləri hədəfləri həmin anda təyyarə (vertolyot) kabinəsinə ötürülməsini təmin etmək imkanına malikdir [7, s.2-3].

Şəkil 6. Rover 5 və AN/PRC-117 rabitə vasitəsi

Rover antenaları olan və möhkəm bir dizüstü kompüterə oxşayan bir cihazdır. Döyüş əməliyyatları aparılan ərazidə uçan təyyarə (vertolyot) və ya PUA-dan kamera görüntülərini alaraq, digər yerləşmə və hədəf məlumatları ilə birləşdirərək düşmən hədəflərinin yerlərinin qəti və dəqiq bir şəkildə təyin olunmasını təmin edir.

Ümumqoşun istiqamətindən qiymətləndirildikdə isə, yüksək sürətlə uçan hava hücum vasitəsinə hədəf haqqında məlumatı ötürmək olduqca çətin bir tapşırıqdır. Rover ilə hədəf haqqında məlumatı

ötürərkən hədəfin hər hansı bir şəkildə ekran üzərində işarələnməsi, eyni zamanda işarələmənin pilotun ekranında da görülməsini və düşmən hədəflərinin tez bir zamanda və yüksək dəqiqliklə aşkarlanmasını təmin etmək imkanına malikdir.

Rover yaxın hava dəstəyi və ümumqoşun birlikləri ilə yaxın hava dəstək tapşırıqlarını yerinə yetirən aviasiya birlikləri arasında koordinasiyanı həyata keçirmək məqsədilə işlənilib hazırlanmış ən yaxşı vasitələrdən biridir. Böyük həcmdə məlumatların sürətlə təyyarə (vertolyot) kabinəsindəki pilotlara ötürülməsini və ümumqoşun bölmələrinin hədəflərinin pilotlar tərəfindən asanlıqla müşahidə və aşkarlanmasını təmin etmək məqsədilə hazırlanmışdır [7, s.3-4].

Nəticə

Beləliklə, aparılan araşdırma bir daha onu sübut edir ki, müasir dövr müştərək əməliyyatlarda yaxın hava dəstəyi əməliyyatlarının planlaşdırılması və həyata keçirilməsi qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün əsas fəaliyyətlərdən biri hesab olunur. Bu fəaliyyətin də müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün müasir, yüksək atəş gücü və manevr qabiliyyətinə malik olan uçuş aparatlarına ehtiyac vardır. Araşdırmadan bir daha bu nəticəyə gəlmək olar ki, dünyanın qabaqcıl ordularının Hərbi Hava Qüvvələrinin də üstünlük verdiyi, günümüzdə və gələcəkdə yaxın hava dəstəyinin həyata keçirilməsi tələblərinə cavab verə bilən yüngül, yüksək manevr imkanlarına malik, müasir FLİR və POD sistemləri ilə təchiz olunmuş təyyarələrə və uzun müddət havada qalma imkanı və daşdığı aviasiya zərərvurma vasitələri ilə düşmənin müdafiə mövqeyindəki dayaq məntəqələrində, sığınacaqlarda olan canlı qüvvə və zirehli texnikalarına sarsıdıcı zərbələr endirə və ya onları atəş altında saxlaya bilən silahlı pilotsuz uçuş aparatları ilə təchiz olunması vacib faktorlardandır. Bundan başqa, yaxın hava dəstəyi tapşırıqlarında ən həssas və vacib xüsusiyyəti öz atəşlərimizin koordinasiyasını təşkil edərək qoşunlarımıza zərər vurulmasının qarşısını almaqdır. Təcrübələr göstərir ki, ümumiyyətlə əsas xətlər hədəfi səhv tanıma, koordinatların düzgün verilməməsi, rabitə əlaqəsi zamanı səhv məlumat mübadiləsi, aviatuslayıcının, yaxın hava dəstəyi tələb edən ümumqoşun bölmələrinin və ya tapşırığı icra edən ekipajın taktiki şəraiti düzgün qiymətləndirməməsi səbəbindən baş verir. Yaxın hava dəstəyi əməliyyatında tapşırıq yerinə yetirən döyüş düzülüşünün bütün elementləri hədəfə atəş açmazdan qabaq öz bölmələrimizin və düşmən qoşunlarının vəziyyəti barədə lazımı məlumata sahib olması qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün əsas fəaliyyətlərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. KKT 1-114. Taarruz Helikopterləri ilə Yaxın Hava Desteği Talimnamesi. Genelkurmay başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı, ankara. 05 Temmuz 2002. – 54 s.
2. Joint Publication 3-09.3, 25 Noyabr 2014. – 99 p.
3. Yaxın Hava Savunma Desteği Serisi I: [Elektron resurs] / – 30 Kasım 2017. URL: <https://www.savunmasanayi.org/yakin-hava-savunma-destegi-serisi-i/>
4. Yaxın Hava Desteği (CAS)-nin Tarihi ve Geleceği: [Elektron resurs] / – 7 Haziran 2020. URL: <https://www.savunmasanayist.com/yakin-hava-destegi-casin-tarihi-ve-gelecegi/>
5. Yaxın Hava Savunma Desteği Serisi II: [Elektron resurs] – 9 Aralık 2017. URL: <https://www.savunmasanayi.org/yakin-hava-destegi-serisi-ii-helikopterler-ihalar-diger-faktorler/>
6. Yaxın Hava Savunma Desteği Serisi III: [Elektron resurs] / – 11 Ocak 2018. URL: <https://www.savunmasanayi.org/yakin-hava-destegi-serisi-iii-yakin-hava-desteginde-savunma-sanayimiz/>
7. Berker, Ş. Yaxın hava desteği görevlerinde iki yönlü veri aktarımı: [Elektron resurs] / – 2017. URL: <https://docplayer.biz.tr/23482740-Yakin-hava-destegi-gorevlerinde-iki-yonlu-veri-aktarimi.html>

Аннотация

**История непосредственной поддержки с воздуха,
настоящие и будущие перспективы**

Эльчин Азизов

В статье исследуются история, настоящее время и перспективы развития самолетов, вертолетов и беспилотных летательных аппаратов современных армий мира, обеспечивающих непосредственную авиационную поддержку воинским частям при выполнении совместных задач совместных воздушных операций. Кроме того, были рассмотрены современные методы двустороннего обмена информацией между общевойсковыми частями и частями, обеспечивающими непосредственную авиационную поддержку при совместных операциях в ведущих армиях мира.

Ключевые слова: непосредственная авиационная поддержка, самолет, вертолет, БПЛА, воздушное судно, совместные операции.

Abstract

History of close air support, current and future perspectives

Elchin Azizov

The article examines the history, present and future prospects of aircraft, helicopters and unmanned aerial vehicles of the world's modern armies, which provide close air support to the military units in the performance of joint tasks of joint air operations. In addition, modern methods of bilateral information exchange between general military units and units providing close air support during joint operations in the world's leading armies have been considered.

Keywords: close air support, aircraft, helicopters, UAV, aircraft, joint operations.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.12.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.02.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 04.03.2022

UOT 159.9

**DÖYÜŞ ŞƏRAİTİNDƏ HƏRBİ QULLUQÇULARIN DAVRANIŞLARININ
PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

dosent, polkovnik Saleh Rüstəmov
Daxili Qoşunların Ali Hərbi məktəbi
E-mail: milanomaldini71@gmail.com

Xülasə. Bu məqalə, döyüş şəraitinin müxtəlif vəziyyətlərində, hərbi qulluqçularda aşkar edilən psixoloji xüsusiyyətlərə həsr olunub. Döyüş şəraitində, hərbi qulluqçunun psixikasının fəaliyyətində bir sıra qanunauyğunluqlar özünü büruzə verir. Onları üzə çıxarmaq – hərbi qulluqçuların döyüşdə qarşılaşa biləcəyi fiziki, mənəvi və psixoloji sınaqları öncədən görməyi öyrənmək, real şəkildə “insan amili”ni istifadə etmək və nəticə etibarilə düşmən üzərində qələbə əldə etmənin açarını tapmaq deməkdir.

Beləliklə, müasir döyüş əməliyyatlarının və bilavasitə Azərbaycan Ordusunun işğal edilmiş torpaqların azad edilməsi uğrunda apardığı 44 günlük müharibənin bir çox amillərinin insanların psixikasına və davranışına təsirinin təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir. Təhlükəli şərait, qaçılmaz olaraq hərbi qulluqçularda psixi gərginlik yaradır. Bu hal psixi proseslərin (dərək etmə, diqqət, yaddaş, düşüncə, iradə və emosiya) və döyüş fəaliyyətinin effektivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu təsirin xarakteri, hərbi qulluqçunun döyüş təcrübəsindən və fərdi psixoloji dayanıqlığını motivə etmə bacarığından asılı olur.

Psixoloqların bu sahədə apardıqları müxtəlif tədqiqatların nəticələri, döyüş şəraitində hərbi qulluqçunun şüurunda gedən psixoloji proseslərin təsnifatını açıq şəkildə özündə əks etdirir.

Açar sözlər: temperament, döyüş şəraiti, hücum, hərbi qulluqçu, psixoloji, stress, döyüş texnikası, psixotraumatik, kommunikativ, şəxsi heyət.

Giriş

Hər bir dövrdə baş verən silahlı münaqişə və müharibələrin təhlilləri göstərir ki, qalib tərəfin nümayəndələri ən yüksək əzmkarlıq, şücaət, mərdlik, Vətənə sevgi və bu qəbildən olan digər döyüşçü keyfiyyətlərinə malik olmuş, bu hiss və duyğuları sonadək yüksək səviyyədə saxlaya bilmişlər. 1992–1993-cü illərdə Azərbaycandakı siyasi rəhbərliyin səriştəsizliyi, torpaqlarımızın 20%-nin işğal olunmasına gətirib çıxartdı. 30 ilədək bir müddətdə işğal altında inildəyən torpaqlarımız, 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında aparılan Vətən müharibəsində, qəhrəman ordumuzun bölmələri tərəfindən 44 gün ərzində azad edildi. Müharibənin gedişində hər gün onlarla qəhrəmanlıq nümunələrinin şahidi olurduq. Döyüşlər zamanı yaralanmış hərbi qulluqçularımız tibb personalından ən qısa zamanda döyüş meydanına, öz silahdaşlarının yanına qaytarılmalarını tələb edirdilər. Döyüş meydanında çəkilməmiş çoxsaylı video materiallardan da görünür ki, qəhrəman Azərbaycan əsgəri, döyüşə girmədən öncə ən yüksək əhval-ruhiyyədə, xalq mahnılarımızı və muğamlarımızı ifa etməkdən zövq alır və özünü döyüşə kökləyir. Buna misal kimi Dövlət Sərhəd Xidmətinin giziri, Zəngilan döyüşlərində şəhid olmuş Xudayar Yusifzadəni göstərmək olar.

Prezident İlham Əliyev xalqa müraciətlərinin birində demişdir: “... *bu gün Azərbaycan Ordusu döyüş meydanında qələbə əldə edibdir. Azərbaycan Ordusu öz üstünlüyünü göstərir, Azərbaycan əsgəri və zabiti yüksək mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər göstərir, mənəvi ruh göstərir. Çünki biz öz torpağımızda vuruşuruq, öz torpaqlarımızı azad edirik. Ermənistanın əsgərləri işğalçılardır. Döyüş gedən torpaq onların torpağı deyil*” [1].

Vətən müharibəsində Müzəffər Ordumuzun qalib Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyevin ilk gündən qəti qələbə əzminin, mahir siyasətçi və əzmkar sərkərdəlik məharətinin, dönməz və qətiyyətli iradəsinin düşməne və onun dünyadakı havadarlarına qarşı qalibiyyətli mübarizəmizdə həlledici rol oynadığını, ordumuza və xalqımıza necə güc verdiyini izləməkdən və görməkdən iftixar duyuruq.

Əlbəttə, zaman ötdükcə dövlətimizin və ordumuzun bu tarixi Qələbəsinin bütün tariximizi, milli varlığımızı, dövlətçilik ənənələrimizi, fiziki və mənəvi dünyamızı necə dəyişdiyinin daha çox fərqundə olacaq, bunu daha ətraflı dərk edəcəyik.

Sinir sistemi tipləri

Məlumdur ki, hər bir insanın temperamenti onun xarakterinin inkişafının əsasını təşkil edir. Hələ antik dövrlərdə bu termin ilk dəfə yunan həkimi Hippokrat tərəfindən istifadə edilmişdir. Belə ki, o, temperament sözünü işlədərkən, insanın anatomo-fizioloji və fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturdu. Fizioloji cəhətdən, temperament insanın ali sinir fəaliyyətinin tipindən asılı olaraq, onun davranışında və həyat fəallığı dərəcəsinə özünü göstərir. Hippokrat temperamentləri dörd əsas qrupa (sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melankolik) bölmüşdür.

Təbiidir ki, orduya daxil olan vətəndaşların müxtəlif temperament qruplarından olması, onların sonrakı fəaliyyətlərini psixoloji cəhətdən izah edir. Fərqli temperament və xarakterə malik olan fərdlərin fərqli şəraitlərdə davranış tərzlərinin müxtəlif olması, əslində gözlənilən bir haldır. Mülki həyatda insanların müxtəlif xarakterli davranışları, əsasən, normal hesab olunur və onlara qarşı cəmiyyət tərəfindən tolerantlıq (dözümlülük) nümayiş etdirilir. Döyüş şəraitində isə, hərbi qulluqçuların müxtəlif temperament və xarakterə malik olmasına baxmayaraq, vahid məqsəd və ümumi iradə ilə idarə edilməsi, müvəffəqiyyətin əsas şərti, komandirlərin isə əsas vəzifəsidir.

Bu müvəffəqiyyəti əldə edə bilmə qabiliyyəti isə onların təcrübəsindən və ustalığından asılı olur. Psixoloji və pedaqoji cəhətdən müxtəlif hazırlıq səviyyəsində olan komandirlərdə (rəislərdə) bu qabiliyyətlər müxtəlif formada özünü büruzə verə bilər.

Hərbi qulluqçuların davranış xarakterini müəyyən edən fizioloji amillər arasında sinir sistemi tipi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Burada əsas üç sinir sistemi tipi ayırd edilir: *güclü, zəif və orta*. Hesablamalara görə dəyişən mənfi amillərin artması, zəif tipli hərbi qulluqçularda (belələri 15% təşkil edir) tibbi müdaxiləyə ehtiyacı olan, ciddi psixi pozuntular əmələ gətirir. Bu isə öz növbəsində, müəyyən müddətdə döyüş qabiliyyətinin tam itirilməsinə gətirib çıxardır. Eyni şəraitdə orta tipli hərbi qulluqçularda döyüş fəaliyyəti aktivliyi yalnız qısa müddətdə aşağı düşə bilər (belələri 70% təşkil edir). Güclü tipə aid olan hərbi qulluqçular isə (təqribən 15%-dir) hiss olunacaq psixotraumatik təsirlərə məruz qalmırlar. Hərbi qulluqçu döyüşün müxtəlif növlərində (hücumda, müdafiədə, pusquda və s.) fərqli psixoloji vəziyyətlərə düşür. Bu isə ilk növbədə, döyüşün növündən, onun davamiyyətindən, ağırlıq dərəcəsinə, döyüşçünün ideya cəhətdən hansı səviyyədə olmasından və rəhbər şəxslərin qətiyyətindən (və ya onun olmamasından) asılı olur.

XVIII əsr Prussiya ordusunun generalı K.F.Klauzevits müharibə barədə belə fikir bildirmişdir: *“Müharibə – fiziki səylər və iztirablar sahəsidir; onların ağırlığı altında əzilməmək üçün, insanı sınaqlara dözümlü edə bilən mənəvi güc və fiziki qüvvə lazımdır”* [2].

Bütün dövrlərdə aparılan müharibələrdə hücum döyüşü, əsas döyüş növü kimi qəbul edilir. Hücum döyüşünün psixoloji xüsusiyyətləri, onların məqsədinin spesifikasiyası, habelə silahlı mübarizədə istifadə edilən üsul və vasitələrlə izah edilir. Təcrübə göstərir ki, hücum döyüşü hərbi qulluqçular tərəfindən daha çox alqışlanır. Hücum keçmə faktı döyüşçüdə onun rəhbərlərinin hər bir şeyi düşünüb hesablaması, daha çox qüvvə toplaması və kifayət qədər üstünlük əldə edə biləcəkləri ilə assosiasiya edilir. Hücum zamanı döyüşçünün psixoloji vəziyyətinin dinamikasını əks etdirən bir qanunauyğunluq özünü büruzə verir. Belə ki, hücum – döyüş həyəcanı, ehtiras, ruh yüksəkliyi kimi hissləri oyudaraq insanda qorxu, tərəddüd, ətrafdakı sıxıntı amillərinə kəskin reaksiya hisslərini boğaraq, döyüşçünün bütün imkanlarını, iradəsini səfərbər edir, düşməne nifrət hissini daha da gücləndirir. Hücum edən tərəfin müəyyən üstünlük əldə etməsi bir çoxlarına məlumdur. Bu fikri qədim dünya sərkərdələrinin də təsdiqlədiyini tarixdə görə bilərik. Karfagenli Hannibal İkinci Pun müharibəsi kampaniyası zamanı, döyüşlərin birindən öncə öz qoşununa belə sözlərlə müraciət etmişdir: *“Biz hücum edənlik, hücum edənlik isə həmişə hünəri və cəsarəti hücumu dəf edənlərdən çox olur. Bizim qaçmağa yerimiz yoxdur, ona görə də bizim üçün qorxaqlıq və acizlik yolverilməzdir. Əgər müvəffəqiyyət düşmənin üzünə gülərsə, qaçıb yaxa qurtarmağı deyil, ölümü döyüşdə axtarmaq lazımdır. Əgər hər biriniz bu sözləri möhkəm yadda*

saxlayıb, mənimlədinizsə, o zaman siz artıq qalibsiniz, çünki, ölümsüz olan allahların insanlara verdiyi ən iti və müzəffər silah – ölümə qarşı olan nifrətdir” [3].

Hücumun verdiyi üstünlüklər barədə XX əsrin əvvəllərində, keçmiş sovet hərbi sənətinin nümayəndələrindən olan M.V.Frunze, belə fikir bildirmişdir: “Hücum, hər zaman düşmənin psixologiyasına onunla təsir edir ki, artıq tək bununla daha güclü iradə özünü büruzə vermiş olur... Təşəbbüsü əldə saxlayan tərəf, qəfillik məqamını əldə edə bilən tərəf, bir çox hallarda düşmənin iradəsini qırır və bununla da, özü üçün daha da əlverişli şərait yaradır...Hücumun özü, hücum edən tərəfi gücləndirir və ona uğur əldə etməsi üçün daha çox şans verir” [4]. Göründüyü kimi, silahlı bölmələrin hücumu can atması onların psixoloji durumunun da yaxşılaşması üçün imkanlar yaradır. Belə ki, döyüş texnikasının, silah və ləvazimatların döyüşə hazırlanması üzrə tədbirlər, həmçinin hərbi qulluqçular qarşısında qoyulan çoxsaylı tapşırıqlar, onları müəyyən müddətdə psixotraumatik təəssürlərdən yayındırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, döyüş əməliyyatlarının baş verdiyi mühit əsas dörd elementdən ibarətdir. Bunlar – *təhlükələr, fiziki gərginliklər, qeyri-müəyyənliklər və təsadüflərdir*. Sadalanan şəraitlərdə inamla və uğurla irəliləmək üçün şübhəsiz ki, böyük mənəvi və əqli qüvvə tələb olunur. Etiraf etmək lazımdır ki, döyüş əsnasında insanın ürəyinə dolan bütün yüksək hisslərdən ən davamlı və qüvvətli – şöhrət və şərəf qazanma istəyidir. Bir çox hallarda bu sözləri *şöhrətpərəstlik* və *şan-şöhrət* sözləri ilə əvəzləməyə çalışsalar da, əslində bu belə deyildir. Döyüşün gedişində hər bir döyüşçünün şərəf və şöhrət əldə etmə istəyi, sonda ümumi məqsədə nail olmaq üçün vacib zəmin yaradır. Döyüş şəraitində döyüşçülərin hansısa fəaliyyətlərin birinci olaraq yerinə yetirəcəkləri təqdirdə təşviq edilməsi (hər hansı bir formada mükafatlandırılması) kimi hərəkətlər, yuxarıda göstərilən hisslərin açıq şəkildə büruzə verilməsini təmin etmiş olur.

Tarixə nəzər saldıqda, deyilənləri təsdiq edəcək nümunələri, böyük sərkərdələr Hannibalın, Makedoniyalı İskəndərin, Yulu Sezarın, Çingizxanın, Teymurləngin, Napoleon Bonapartın və başqalarının hərbi salnamələrində, həmçinin Birinci və İkinci dünya müharibələrində və müasir dövrümüzdə baş verən müharibələrdə də görmək olar.

Hərbi tarixinin böyük sərkərdələrindən olan Karfagenli Hannibal döyüşlərin birində, mühasirəyə aldığı qalanın güclü müqavimətinə rast gəldikdə, qala divarlarına birinci dırmaşan döyüşçüyə qızıl çələng vəd etmişdir [3]. Makedoniyalı İsgəndər orta Asiyaya yürüşü zamanı, döyüşlərin birində, sıldırım qayalıq ərəzidə mühasirəyə aldığı qarşı tərəfin müqavimətini qıra bilmədiyi halda, qayalıq üzərinə birinci olaraq çıxacaq döyüşçüyə 12 talant qızıl, ikinci və üçüncü olanlara isə müvafiq olaraq digər məbləğdə mükafat vəd etmişdir [5]. Roma imperatoru Yuli Sezarın “*Şəhərdə ikinci olmaqdan, əyalətdə birinci olmaq daha yaxşıdır*” – sözləri isə onun nə dərəcədə birinci olmaq istəyini açıq şəkildə göstərir [6].

İkinci dünya müharibəsi zamanı, 1945-ci ilin mayında, sovet və müttəfiq qoşunların eyni məqsədlə döyüşməsinə baxmayaraq, Berlinə ilk olaraq hansı tərəfin qoşun birləşmələrinin daxil olma istəyi, həmçinin sovet qoşunları arasında kimin Reyxstaq binasının üzərinə bayrağı birinci olaraq sancmaq şərəfinə nail olma arzusu, yuxarıda deyilənləri bir daha təsdiq edir. Döyüşdə birinci olmaq istəyini, ideoloji baxımdan düzgün formalaşdırmaq, uğur əldə etməyin ən vacib şərtlərindəndir.

Burada əsas diqqət döyüşçüyə ən yüksək insani hisslərin (kişilik, qeyrət, fədakarlıq, vətənə sədaqət və s.) aşılmasına, öz vətəni uğrunda canından keçməyə hazır olma, düşməne heç bir halda təslim olmama və komandirlərinə sədaqətli olması kimi keyfiyyətlərin kompleks şəkildə tərbiyə olunmasına yönəldilməlidir. Hələ orta əsrlərdə N.Makiavelli bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “*Mənəviyyata xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: əsgər vicdanlı və dürüst olmalıdır; əgər bu keyfiyyətlər yoxdursa, onda həmin əsgər nizamsızlıq alətinə çevrilir və əxlaqsız olmağa başlayır. Çünki heç kim inanmaz ki, yarıtılmaz tərbiyə, insanda heç olmasa zərrə qədər də olsa, tərifiəliq əsgəri cəsarət yarada bilsin*” [7]. Vətən müharibəsi zamanı, qəhrəman əsgərlərimizin, əsir düşmüş düşməne qarşı mərhəmət hissləri ilə rəftarının, şəhər və kəndlərimizin azad edilməsi zamanı mədəni abidələrin, dini ibadətgahların qorunub saxlanması, eləcə də düşməndən götürülmüş hərbi qənimətlərin qorunub saxlanması şahidi olduq.

Hücum xarakterli döyüş əməliyyatları, döyüşçünün davranış aktivliyinə öz təsirini göstərir. Hücum fəaliyyətləri enerjisi və dinamikası döyüşçüdə kütləvi qəhrəmanlıq hissi və yaradıcı döyüş təşəbbüskarlığının inkişafına imkan yaradır. Buna, *psixoloji yoluxma* və *yamsılama* prosesləri də əhəmiyyətli dərəcədə səbəb olur. Ayrı-ayrı hərbi qulluqçular, cəsarətsiz olduqları halda belə, ümumi döyüş nailiyyətləri, uğurlar və kütləvi döyüş həyəcanı fonunda, fəallıq və müstəqillik göstərə bilirlər. Hücum zamanı, hərbi qulluqçular arasında sosial-psixoloji əlaqələr daha da güclənir və fəallaşır, onların intizamı və *“idarəolunmaları”* fərqli şəkildə artır. Hərbi qulluqçuların bir sırada fəaliyyətləri, *psixoloji vəziyyətlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, daha çox fayda verə bilər. Belə bir fikir də var ki, “cəsur, lakin pərakəndə insanlar, qorxaq, lakin sıx sırada, bütöv şəkildə olan insanlardan dəfələrlə zəifdirlər. Belə ki, vahid sırada hərəkət insanın şüurundakı təhlükələri boğur və ya zəiflədir, halbuki, nizamsızlıq və qarışıqlıq, igidliyi və şücaəti heçə endirir”* [7].

Hərbi qulluqçuların hücum döyüşünə üstünlük verməsi, əlavə olaraq onunla izah olunur ki, burada gözlənilməzlik və qəfillik kimi *psixoloji* effektdən istifadə etmək olar. Hesablamalara görə, əməliyyat və döyüşlərdə qələbələrin *65%-nin* səbəbi məhz *qəfillik* effektidir. Hərbi mütəxəssislərin tədqiqatları göstərir ki, hücum edən qoşunların itkiləri qarşı tərəfin itkilərindən iki dəfə çox olduqda hücum fəaliyyətləri dayandırılır [8].

Qeyd etməliyik ki, hücum fəaliyyətləri, *psixoloji cəhətdən, bir neçə çətinliklərlə xarakterizə olunur. Onlardan:*

Birincisi – ərazinin naməlum olması amilidir. Başa düşdüyümüz mənada, bu daha çox işğalçı ordusuna aid olan bir məsələdir. Lakin öz torpaqlarını işğaldan azad edən qüvvələr üçün, ərazi bu mənada məlum olsa da, işğal müddətində düşmən tərəfindən bu torpaqlarda, hücum edənlər üçün hücumun dərinliklərində hansı atəş müqavimətinin, mühəndis maneələri sisteminin və müxtəlif növ “tələlərin” quracağını təxmin etmək çox çətin olur. 44 günlük Vətən müharibəsində əyani şəkildə gördük ki, mənfur düşmən Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl şəhərlərini, eləcə də yüzlərlə kəndlərimizi sözün əsl mənasında talan və viran etmişdir. Bütöyün dağılmış şəhər, qəsəbə və kəndlərdə nəinki taktiki cəhətdən səmərəli işi çətinləşirdi, hətta qələbədən sonra öz yurdlarına qayıdan mülki insanlar bir zaman yaşadıkları yeri tanıya bilmirdilər.

İkincisi – hər bir döyüşçü hücum getdiyi zaman, müəyyən risk və təhlükəyə məruz qalacağını göz altına almalı olur. Bu isə praktika göstərdiyi kimi, çox çətinidir. Rus, amerikan, alman və fransız mütəxəssislərin bu sahədə tədqiqatları göstərir ki, döyüşdə şəxsi həyatın yalnız 25–30%-i tələb olunan fəallığı (səmərəli atəş aparır, yerdəyişmə edir və s) göstərir, digərləri isə təhlükəsiz yerdə gizlənir, psixi və ya fiziki xəsarətə məruz qalmaq istəyir, yaralıları arxa cəbhəyə “müşayiət” edir, döyüş texnikasının döyüşdən çıxarılmasını “göstərir” və s.

Üçüncüsü – elmi surətdə müəyyən edilmişdir ki, praktiki olaraq hər bir hərbi qulluqçu bilavasitə hücumdan öncə yüksək əsəbilik, narahatlıq, həyəcan və təşviş hissləri keçirir. Bu dövrdə insanların əhvalı qeyri-sabit olur və xoşagəlməz–üzücü əhvaldan, gücləndirilmiş–şən əhvaladək dəyişə bilər.

Zahirən bu hallar *yersiz vurnuxma, lazımsız işlərin görülməsi, diqqətin zəifləməsi, toparlanmağı bacarmama, nitqin şuxluğu və gürsəsli olması, əl-qol hərəkətlərinin (jestikulyasiya) artması və tez-tez siqaret çəkilməsi* kimi əlamətlərdə özünü büruzə verir. Bu zaman hərbi qulluqçuların nəfəs alması (18 dəfə nəfəs alıb verməsi norma sayıldığı halda bu göstərici 30-dək artır), nəbzi (dəqiqədə 125-dək vurması) sürətlənir, bədənin hərəkəti isə hətta 39 dərəcəyədək qalxır. Bəzən hərbi qulluqçuların soyuq havada belə üst geyimlərini çıxartmaq istəyi müşahidə olunur [9]. Hücum getmə qərarı verildiyi anda stress vəziyyəti özünün pik nöqtəsinə çatır. Bu zaman döyüşçü əlavə motivasiyaya (döyüş çağırışı, öz yoldaşlarının qəhrəmanlıq nümunələri, *psixoloji cəhətdən özünü tənzimləmə və ani iradi səfərbərlik fəndlərini yerinə yetirmə bacarığı*) ehtiyac duyur. Döyüş gedən hərbi qulluqçu xüsusi bir əsəbi vəziyyətdə olur. Buna bir çox hallarda *“şok”* vəziyyəti də deyilir. Bu zaman döyüşçünün döyüş meydanında iştirakı praktiki olaraq idarəolunmaz olur. Onun döyüş meydanında oriyentasiyası qeyri-adekvat ola bilər, bu isə fəaliyyətlər zamanı yanlış hərəkətlərin çoxalmasına səbəb olur.

Döyüş şəraitində hərbi qulluqçuların mənəvi-psixoloji vəziyyətlərin təhlili göstərir ki, 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun şəxsi həyatında da, yuxarıda göstərilən stress

hallarının bu və ya digər formada mövcud olmasına baxmayaraq, digər ölkələrdən fərqli olaraq, qəhrəman Azərbaycan əsgəri yalnız qələbəyə köklənmiş və müqəddəs şəhid adına layiq olmağa çalışmışdır.

Elə buna görə də 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan Vətən müharibəmizdə fərdi qəhrəmanlıq qrup və kollektiv qəhrəmanlığı doğurdu, qısa zamanda bu, bütün xalqın qəhrəmanlığına yol açdı. Müharibənin ilk günündən Ali Baş Komandanın tam qələbəyə inamlı çağırışı, zəfər ümidli müraciətləri bütün xalqımızı qəhrəmana çevirdi. Genetik kodlarımızda oturduğuna görə, bu çağırışlar babalarımızın döyüş ruhunu və vərdişlərini dirçəltməyimizə və döyüş meydanında təsdiq etməyimizə gətirib çıxardı. İndi biz də alnıaçıq surətdə qəhrəman xalqların sırasındayıq. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “*Milli azadlığa nail olmaq üçün Milli oyanış, Milli dirçəliş, Milli ruhun canlanması lazımdır*” [10]. Heç şübhəsiz, bu, öz-özünə baş verən proses deyildi, yalnız ardıcıl milli siyasət yürüdülməsi, məqsədyönlü dövlət strategiyasının həyata keçirilməsi sayəsində təcridən formalaşan, zamanın tələb etdiyi həyatı dönüş anında isə oyanmış vulkan kimi püskürən bir prosesdir. Bu milli ruhun və dirənişin üsyan anıdır, özünü təsdiq nöqtəsidir [10].

Azərbaycan əsgərini döyüşlərə motivə edən maddi dəyərlər deyil, mənəvi dəyərlərdən olan – mərdlik, şücaət və qəhrəmanlıq hissləri idi. Bir çox hallarda yaşı 20–25 arasında olan gənclərimiz yüksək iradi keyfiyyətlər nümayiş etdirirdilər. Ötən 30 il ərzində, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə müasir milli təfəkkürə, sağlam düşüncəyə və müstəqil Azərbaycana sonsuz sevgisi ilə fərqlənən yeni gənclik yetişdirilmiş və milli ruhda tərbiyə edilmişdir. 1992–1993-cü illərdə öz yurdlarından məcburi qaçqın kimi qucaqda gələn körpələr, 2020-ci ildə tanklar və döyüş maşınları üzərində geri qayıtdılar.

Stress və onun qarşısının alınması üzrə tədbirlər

Hərbi qulluqçunun döyüşdə yaşadığı emosional halı *stress* kimi dəyərləndirmək olar. Stress, insanın ona zərərli olan hər bir şeyə biokimyəvi, fizioloji, psixoloji və davranış reaksiyalarının kompleksidir. Stress nəzəriyyəsinin müəllifi, kanadalı alim Q.Selyenin sözlərinə görə, *stress* – orqanizmin ona qarşı irəli sürülmüş istənilən tələblərə uyğunlaşmağa və çətinliyin öhdəsindən gəlməyə kömək edən, qeyri-spesifik cavabıdır [11].

Subyektiv olaraq stress-qorxu, həyəcan, təlaş, hiddət, təqsirkar olma (küsmə), qüسسə, eyforiya, ümitsizlik, fəvqəladə yorğunluq və s. kimi dərk edilir. Stressin bir neçə dərəcələri qeyd olunur.

Bunlardan *biokimyəvi, fizioloji* (ağ ciyərdə – oksigen həcmının artması, gözlərdə – itilik və uzaq görmənin artması, arteriyaların daralması – qan təzyiqi, əzələlərin güclənməsi və s.), *psixofizioloji, psixoloji* (dərk etmə qabiliyyətinin daralması, fikirlərin təhlükəyə cəmlənməsi, həyəcan hissi və motivasiya) və *sosial-psixoloji* dərəcələri göstərmək olar.

Hərbi qulluqçunun döyüş zamanı neqativ hissləri yaşamasının pik həddi müxtəlif vaxtlarda fərqli şəkildə dəyişir. Bir sıra tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, təxminən 30% hərbi qulluqçu döyüşdən əvvəl, 35% döyüşün gedişində və 15% isə döyüşdən sonra qorxu hiss edir. Hərbi qulluqçuların döyüş şəraitində stress vəziyyətində mənfi duyğuları arasında *qorxu* əhəmiyyətli yer tutur. *Qorxu* – insanın bioloji və sosial mövcudluğuna təhlükə vəziyyətində yaranan real və ya xəyali təhlükə mənbəyinə yönəlmiş emosiyadan ibarət olur. Qorxunun bir neçə formasını fərqləndirirlər: vahimə, təlaş, nigarançılıq, affektiv qorxu, fərdi və qrup halında çaxnaşma (panika). Sadalanan hisslərin içərisində ən təhlükəlisi – qrup halında olan təlaşdır. Bu hiss qarşılıqlı yoluxma prosesində yayılmağa başlayır, təcridən artmaqda davam edir, şəraiti düzgün qiymətləndirmə, daxili imkanların səfərbər edilməsi qabiliyyətlərinin və birgə fəaliyyətlərin məqsədyönlülüyünün itirilməsi ilə müşayiət olunur [9].

Çaxnaşmanın katalizatorları kimi çıxış edən hay-küçülər liderlik əlamətləri olan, lovğa, öz hərəkətlərinin doğru və düzgün olmasına yanlış inam hissi olan, yüksək psixosomatik keçiricilik qabiliyyəti olan, təsirli hərəkətləri və hipnoz gücünə malik qışqırığı olan hərbi qulluqçulardır. Onların bu dırnaqarası bacarığı, qısa zamanda böyük sayda insanları yoluxdura və onların fəaliyyətini tamamilə poza bilər. Bir çox hallarda, distress, psixi proseslərin pozulması, mənfi emosiyaların əmələ gəlməsi,

hərəkətlərin koordinasiyasının pozulması, şəxsiyyətin qısa və uzunmüddətli şəkildə haldan–hala düşməsi ilə müşayiət olunur. Onun əsas göstəricisi kimi yorğunluq önə çıxır.

Yorğunluq hərbi qulluqçunun fəaliyyətlərinin effektivliyinə mənfi təsir edir, hissiyyatın, diqqətin, yaddaşın və düşünmə qabiliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Amerikalı mütəxəssislərin bu sahədə tədqiqatları, yorğunluğun əsas səbəbi kimi yuxu rejiminin pozulmasını göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, yuxusuz halda üç sutka ərzində aktiv şəkildə fəaliyyət hərbi qulluqçular, yorğunluğun artması səbəbi ilə, dördüncü sutkada döyüş qabiliyyətini tam olaraq itirəcəklər. Ardıcıl olaraq altı sutka ərzində, sutkada 1,5 saat yuxu yatan hərbi qulluqçuların döyüş qabiliyyəti 50% aşağı düşəcəkdir. Sutkada üç saat yuxu imkanı olan hərbi qulluqçularda isə doqquz və daha çox sutka ərzində ən yüksək (91%-ə qədər) döyüş qabiliyyəti saxlanılır [12].

Döyüşün gedişində hərbi qulluqçuların fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri, onların fərdi keyfiyyətləri, hazırlıq səviyyəsi, bölmələrin döyüş ahəngi, komandirlərin nüfuzu, döyüş itkilərinin həcmi və nisbəti həmçinin düşmən qoşunlarının fəaliyyətlərinin xarakteri ilə müəyyən edilir. Döyüş meydanında bir neçə hərbi qulluqçu qorxaqlıq göstərsə, orada həmin anda olan insan sayı nə qədər çox olarsa, onlar bir o qədər çox dəhşətli və vahiməli qorxunun təsiri altına düşürlər.

Onları bürüyən qorxu, çoxsaylı şayiələr və qorxaq çıxışlar hesabına artır, utandırıcı hərəkətlərlə çoxalır, məyus və azğınlaşmış simaları gördükdə isə daha da güclənir. Qədim yunan filosofu Platonun dediyi kimi, qorxu – bədbəxtliyin gözlənilməsinə səbəb olan ruhun sarsıntısıdır. Belə bir vəziyyətdə komandirlər tabelikdə olanlara nə qədər çox cəsarətli və ürəkli olmağı əmr etsələr də, sonuncular öz vəziyyətlərinin bir o qədər də ümitsiz olduğunu hesab edəcəklər.

Alman hərbi psixoloqu E.Dinter öz araşdırmalarında qeyd edir ki, əsgərlərə, öz qrupunun etibarını itirmək, cəsarətsizlik səbəbindən mənəvi təcrid olunma qorxusu hər bir şeydən çox təsir edir və şücaət göstərməyə imkan yaradır. Hesab edilir ki, öz yoldaşlarının lazımı anda köməyə gələcəklərinə olan inam hissi, hər bir hərbi qulluqçunun qətiyyətli və fədakar hərəkətlərinin vacib şərtlərindəndir.

Hələ eramızdan əvvəl VI–V əsrlərdə qədim Çin sərkərdəsi və hərbi nəzəriyyəçisi Sun-Tzu yazırdı: “...hamı bir məqsəddə cəmləndikləri zaman, cəsarətli olanlar tək halda hücumla atıla bilmir, qorxaqlar isə tək halda geriyyə çəkilmə bilmir” [13]. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, kollektiv ruh hissənin mövcudluğu, başqa sözlə, kütləvilik halı döyüş meydanında insanların bu və ya digər hərəkətlərini formalaşdırır, onlarda bir-birinin bəhsinə fəaliyyətlər göstərməkdə yarışma hissi yaradır. Vətən müharibəsi zamanı ordumuzun əsgərləri döyüş meydanında qəhrəmanlıq göstərmək və düşmən mövqelərini əldə etmək uğrunda yarışdılar. Bu sağlam rəqabət hissi, ordumuzu və ümumilikdə xalqımızı, uğrunda çalışdığı qələbəyə anbaan yaxınlaşdırırdı.

Bu döyüş ruhunu yüksək səviyyədə saxlamaq məqsədilə ordumuzda Ümummilli lider Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və fəaliyyəti, dövlət və ordu quruculuğu, milli şüurun dirçəlişi, milli ideologiyanın inkişafı, gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi və digər sahələrdəki siyasi irsi dərinləndirən öyrənilir və hərbiçilər arasında təbliğ edilir. Ulu Öndərimiz çox gözəl bilirdi ki, ordunun mənəvi-psixoloji durumunu yüksəltmədən itkilərin yerini doldurmaq mümkün olmayacaq. Ona görə də Orduda Ulu Öndər Heydər Əliyevin başladığı ilk iş məhz hərbi hissələrdə mənəvi ab-havanın sağlamlaşdırılması, şəxsi heyətin vahid komandanlıq altında idarə edilməsinə yönəldildi. Beləliklə, nəzəri və praktiki əsaslara söykənən ordu quruculuğunun formalaşması prosesi başladı. Biz indi bunun müsbət nəticələrini aydın görürük. Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi bu xətti Ali Baş Komandan İlham Əliyev çox uğurla davam etdirir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Ordusunda da dinamik inkişaf gedir. Dövlətimizin başçısının diqqəti sayəsində əsgərin döyüş əzmi daha da artır. Döyüşçü Ali Baş Komandanın səngərdə görəndə sevinir. Prezidentimizin dəfələrlə cəbhə bölgələrinə səfərini, əsgərlərlə oturub çörək kəsməsini ən yaxşı nüsxə kimi göstərmək olar Bütün bunlar döyüşən əsgərin mənəvi-psixoloji vəziyyətinin yüksək səviyyədə saxlanmasının əsas istiqamətləridir.

Döyüşün başqa bir əsas növü də müdafiədir. Emosional cəhətdən, müdafiə döyüşləri, bu döyüşlərin davamiyyətinə mütənəsbil olaraq, müdafiə olunanların öz döyüş imkanlarına inamsızlığı, şəxsi acizliyi və vəziyyətin çıxılmaz olması hissələrinin güclənməsi ilə fərqlənir. Bir qayda olaraq, uğursuzluğa görə bütün məsuliyyət komandirlərin üzərində olduğundan, onların nüfuzunun aşağı

düşməsi qaçılmaz olur. Bu isə nəticə etibarilə, döyüş şəraitinin müsbət dəyişə biləcəyinə inamsızlığın, ruh düşkünlüyünün, əsəbiliyin və bədbinliyin (pessimizm) ümumən artmasına səbəb olur. Belə bir halda düşmən tərəfin psixoloji diversiyalarının (təbliğat vərəqələrinin yayılması, səsli və radio–yayımların aparılması və s.) effektivliyinin artması və vahiməli şayiələrin dolaşması üçün əlverişli şərait yaranır.

Davranış cəhətdən, müdafiə hərbi əməliyyatları hərbi qulluqçuların hərbi intizamının idarə olunmasının aşağı düşməsi və bölmələrin mütəşəkkilliyinin zəifləməsi ilə xarakterizə olunur. Psixoloqlara görə, hərbi qulluqçuların müdafiədə psixi vəziyyəti və davranışları, bütünlüklə mövqelərin mühəndis təminatının keyfiyyəti, döyüş sursatı və fərdi müdafiə vasitələri ilə təminatı, qidalanması, vaxtaşırı istirahəti, bekarçılığa, sərxoşluğa, pozğunluğa və düşkün əhval-ruhiyyəyə yol verməsi ilə müəyyən olunur. Bu cür halların vaxtında və qəti şəkildə qarşısının alınması komandirlərin əsas vəzifəsi olmalıdır. Bunun üçün həm inzibati tədbirlərdən, həm də mütəmadi təlim və hərbi oyunlardan bacarıqla istifadə etmək lazımdır. Deyilənə misal olaraq, İran şahı Kambisin oğlu Kirə verdiyi nəsihəti göstərmək olar. O deyirdi: *“Qarşıya qoyulacaq tapşırıqların yerinə yetirilməsinə hazır olmaq üçün ordu, düşmənin zərərinə, özünün isə xeyrinə yönələn fəaliyyətləri heç bir vaxt dayandırmamalıdır. Mənim oğlum, bir fəaliyyətsiz insanı yedirtmək çətinidir, bütün bir ailəni yedirtmək daha çətinidir, lakin ən çətini, gününü boş və mənasız keçirən ordunu saxlamaqdır. Axı ordu çox sayda insanlardan ibarətdir, yürüşə çıxanda özləri ilə çox az azuqə götürürlər, yürüşdə əldə etdiklərini isə ən bədxərc şəkildə israf edirlər. Ona görə də, heç bir vaxt ordunu fəaliyyətsiz qoymaq olmaz”* [14].

Döyüş əməliyyatlarının aparılmasının psixoloji cəhətdən ən çətin elementlərindən biri də gecə döyüşüdür. Gecə döyüşlərinin döyüşçülərin psixoloji imkanlarının inkişaf etdirilməsində istifadə olunmasına dair ilk cəhdlər hələ qədim zamanlarda Heradot tərəfindən təsvir edilmişdir. Plutarx yazırdı ki, *“Makedoniyalı İsgəndərin Asiyaya yürüşü zamanı, əsgəri cəhətdən əla hazırlanmış makedoniyalı döyüşçülər, zahirən qorxunc görünən (iri cüssəli, pırtlaşq saçlı, saqqallı, qəribə geyimdə) tacik əsgərləri qarşısında qorxu hiss edirdilər. Döyüşdə qorxu amilini xaric etməyə cəhd edən bir çox hərbi rəhbərlər makedoniyalı İsgəndərə düşmənlə döyüşləri gecə vaxtı aparacağı təklif edirdilər”* [6].

Qeyd edək ki, gecə şəraitindəki döyüş fəaliyyətləri mənfi və müsbət psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Mənfi xüsusiyyətlərə:

- ərazidə səmtlənmənin pozulması;
- yenilik, qeyri-müəyyənlik effektinin təsiri;
- hərbi qulluqçularda əsgəri bacarıqların səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- birgə qaydada fəaliyyətlərin çətinləşməsi;
- bölmələrin idarə olunmasının pisləşməsi;
- öz qoşunlarından ayrı düşmək həyəcanının və hissini artması;
- çaxnaşma və s. hisslərə meyilli artmasını.

Müsbət xüsusiyyətlərə isə:

– qəfilliyi, mənəvi və təşkilatlanma cəhətdən pozulmuş düşmənlə döyüş əməliyyatları aparmaq imkanının əldə edilməsini;

- zahirən qorxuya səbəb olan düşmən qarşısında qorxu hissini azaltmaq imkanını;
- bəzi fobiya təsirin azaldılmasını aid etmək olar [15].

Gecə döyüşlərində psixoloji təsir vasitələrindən istifadə olunmasına dair ilk tövsiyələr, bir qədər yuxarıda bəhs etdiyimiz Çin sərkərdəsi və hərbi nəzəriyyəçisi Sun-Tzu tərəfindən verilmişdir. O, yazırdı ki, *“...onlar bir-birini eşitmədikləri üçün təbilləri, bir-birini görmədikləri üçün isə bayraqları fikirləşmişlər. Ona görə də, gecə döyüşündə təbillərin, gündüz döyüşündə isə bayraqların sayını çoxaltmaq lazımdır”* [13].

Ümumilikdə gecə döyüşünün müəyyən üstünlükləri olsa da, onun mənfi cəhətləri daha çoxdur və hərbi qulluqçuların psixikasına daha çox təsir edir. Ona görə də komandirlər, döyüş əməliyyatlarının günün işıqlanmış vaxtında aparılmasına daha çox üstünlük verməli və tabeliklərində olanların ruh yüksəkliyinin qorunub saxlanması üçün mütəmadi tədbirlər görməlidirlər.

Hücumun gedişi və nəticəsi bir çox hallarda hərbi qulluqçuların döyüşdən sonrakı davranışlarını və psixi vəziyyətlərini müəyyən edir. Döyüşdən sonra, adətən hərbi qulluqçularda tənqidi düşünmək qabiliyyətinin yavaş-yavaş qayıtması, müəyyən işlər görməklə döyüş təəssüratlarından yayınmaq cəhdi, kommunikativ (ünsiyyət) “yuxululuğun” bir qədər azalması və dincəlmək istəyi müşahidə olunur.

Döyüş əməliyyatlarının uğursuz başa çatması halında hərbi qulluqçularda öz gücünə və düşmən üzərində qələbəyə, komandirlərin peşəkarlığına və digər məsələlərdə inamsızlıq əhvalı inkişaf edə bilər. Bu təəssüratlar, böyük sayda insan tələfatı və döyüş texnikasının itkisi olduğu halda, daha kəskin xarakter ala bilər. Belə ki, amerikalı psixoloq R.U.Storma görə, öz qoşunlarından təcrid edilmiş bölmələrin hərbi qulluqçuların mənəvi ruhunun azalması nəticəsində, onların döyüş imkanlarını 48 saat ərzində 50%-ə qədər itirilmiş hesab etmək olar [16].

Belə halların qarşısının alınmasına hərbi qulluqçulara uğursuzluğun həqiqi səbəblərinin izah edilməsi, döyüş qabiliyyətinin bərpa olunmasının yollarının göstərilməsi, şəxsi heyətin sonrakı fəaliyyətlərə fəal şəkildə hazırlanması, düşməne qarşı nifrət hissənin gücləndirilməsi (təbliğət və təşviqat işləri), psixi xəsarət almış hərbi qulluqçulara psixoloji yardımın göstərilməsi və s. ilə nail olmaq mümkündür. Rus hərbi psixoloqu S.K.Gerşelman qeyd edir ki, *“qoşunlar üçün başa çatmış döyüşün tamamilə məqsədsiz, faydasız olduğunu dərk etməkdən daha çox zərərli bir şey ola bilməz”... “Belə bir qənaət qoşunları rəislərə və beləliklə də bütün sonrakı sərəncamlara inamı itirməyə vadar edir”* [12]. Buna görə də komandirlər daima hərbi qulluqçuların mənəvi-psixoloji vəziyyətinin yüksək səviyyədə saxlanması üçün onların qarşısında çıxışlar etməli və sözün sehri təsirindən bacarıqla yararlanmağa çalışmalıdırlar.

N.Makiavelli qeyd edirdi ki, *“Müharibə – əgər sərkində əsgərlərlə danışa bilmirsən və ya da buna alışmayıbsa – hər biri qoşunu məhv edə bilən, sonsuz sayda təsadüflər silsiləsidir, çünki, söz, qorxunu yox edir, ruhu alovlandırır, yenilməzliyi möhkəmlədir, yalanı ifşa edir, mükafat vəd edir, təhlükələri aşkara çıxardır, ümid verir, tərifləyir və ya rüsvay edir, ümumiyyətlə insani ehtirasları alovlandırma və ya məhv etmə qabiliyyətinə malik olan qüvvələri yarada bilər”* [7].

Əmrlərinin əsgərlər tərəfindən yerinə yetirilməsini gözləyən komandir nəzərə almalıdır ki, əsgərlər özləri komandirlərin onlara qayğı göstərməsini gözləyirlər. Öz komandirlərinin onları yaxşı tanıdıqlarına olan əminlik əsgərləri komandirlərin gözündə fərqlənmək üçün daha çox imkan axtarmağa məcbur, rüsvayçı və nalayiq hərəkətlərdən çəkinməyə sövq edir. Komandirlərin nüfuzunun yüksək olması onlara inam hissini və onların fəaliyyətlərinin düzgün olduğuna əminliyi daha da artırır. İran şahı Kambisin oğlu Kirə nəsihətində deyir ki: *“Sərkində və döyüşçü eyni gücə malik olsalar da, eyni bir işi fərqli şəkildə yerinə yetirə bilirlər. Ona ehtiramın göstərilməsini, həmçinin bütün əsgərlərin diqqətinin ona yönəldiyini dərk etdiyindən, ən çətin iş belə sərkində üçün əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşir”* [14].

1947-ci ildə Amerikalı general Marşall İkinci Dünya müharibəsində döyüşən piyada bölmələrinin veteranları ilə döyüş şəraitində əsgər və zabitlərin davranışlarını müəyyən etmək məqsədilə sorğu keçirmişdir. Məlum olmuşdur ki, əsgər və zabitlərin 25%-dən az hissəsi döyüş zamanı düşmən tərəfə atəş açırdı. Şəxsi heyətin yalnız 2%-i şüurlu surətdə düşməne atəş açırdı. Eyni vəziyyət Hərbi Hava Qüvvələrində də müşahidə olunurdu. Düşmənin vurulmuş təyyarələrinin 50%-dən çoxu amerikalı pilotların cəmi 1%-nin öhdəsinə düşürdü. Tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, harada ki, düşmən, bir insan, fərd və ya şəxs kimi qəbul edilirdisə (piyada döyüşləri, aviasiya duelləri və s.) orada ordunun fəaliyyətləri effektiv olmur və düşməne dəyən bütün ziyanı praktiki olaraq şəxsi heyətin yalnız 2%-i təmin edirdi. Döyüş meydanında hərbi qulluqçular düşməni görmədikdə isə, tam başqa mənzərə alınırdı. Tank və aviasiya bölmələrində, həmçinin bombardman aviasiyasında bu göstəricilər kifayət qədər yüksək olurdu.

Daha maraqlı bir fakt da ondan ibarətdir ki, hərbi qulluqçuların təqribən 25%-də əlin və ya şəhadət barmağın müvəqqəti iflici baş verirdi. Hətta hərbi qulluqçu solaxay idisə və sol əli ilə atəş açmalı idisə, o zaman iflic məhz həmin əl və ya barmağa təsir edirdi. Faşist Almaniyasının məğlubiyətindən sonra, üçüncü Reyxin arxivləri öyrənilərkən, demək olar ki, eyni statistikaya rast gəlinirdi. Şərq cəbhəsində əlin və şəhadət barmağının “donması” epidemiyası şəxsi heyətin 25%-ə qədərini yoluxdura bilmişdi [16].

Amerikalı psixoloqlar R.Suonk və U.Marşan Pentaqonun sifarişi ilə işləyərək, müəyyən etmişlər ki, əgər bölmə 60 gün ərzində fasiləsiz olaraq döyüş əməliyyatları apararsa, o zaman şəxsi heyətin 98%-i aqlını itirməyə başlayır. Qalan 2% isə, psixoloqların fikrincə psixopatlardır. Həmin şəxslərin isə, orduya çağırıldıqdan öncə, psixika ilə bağlı ciddi problemlərinin olması bir fakt kimi öz təsdiqini tapır. Bu tədqiqatların mahiyyəti ondadır ki, insanın instinktləri və ümumən onun biologiyası ona adam öldürməyi qadağan edir. Hələ XVII əsrdə Reç Pospolitayada (müasir Polşa) bu qəbildən araşdırmalar aparılırdı. Alayın əsgərləri atəş meydanında, təlim yoxlaması zamanı 500 hədəfi məhv etmişlər. Lakin bir neçə gün sonra, döyüşdə bütün alayın atəşi düşmənin yalnız üç əsgərini məhv edə bilmişdi [8].

Aparılmış bütün bu tədqiqatların nəticələrini, təbii ki, şübhə altına almaq istəməzdik. Lakin bu tədqiqatların hansı ölkələr tərəfindən aparıldığına diqqət yetirsək, görürük ki, bu problemlər üzrə mütəxəssislər əsasən ABŞ, Rusiya, Almaniya və Kanada kimi dövlətləri təmsil edirlər. Araşdırılan döyüş əməliyyatlarının coğrafiyasına nəzər salsaq, burada daha çox İkinci dünya müharibəsində, Əfqanıstanda və İraqda aparılan döyüş əməliyyatlarının tədqiq edilməsi aşkar olunur. Göründüyü kimi, yuxarıda adı çəkilən ölkələr döyüş əməliyyatlarını, əsasən və ya bütövlən öz ölkəsində deyil, başqa dövlətlərin ərazisində həyata keçirirlər (yeni ərazilərin birləşdirilməsi (işğalı), müxtəlif ölkələrə demokratiyanın gətirilməsi adı altında qoşun birləşmələrinin yerləşdirilməsi, vətəndaş müharibələrinə dəstək verilməsi və s.). Bu isə hərbi qulluqçuların döyüş şəraitindəki psixoloji durumuna mənfi və müsbət təsirini göstərir. Mənfi təsirlərə – əraziyə, yerli əhalinin adət və ənənələrinə nabeləd olma, əldə ediləcək uğurların onun deyil, kiminsə maraqlarına xidmət edəcəyinə olan əminlik və onun yad ölkədə həyatını itirməsinin ailəsi üçün mənasız olmasını dərk etmə kimi hissləri aid etmək olar.

İşğalçı müharibələrdən fərqli olaraq, Vətən torpaqlarının azadlığı uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarında hərbi qulluqçuların davranış psixologiyasına təsir edən amillərdən, döyüş əməliyyatlarının aparılmasına və öldürmək hüququna haqlı olaraq malik olma hissənin formalaşması, ərazini yaxından tanıma, düşməndən qisas ala bilmək imkanının əldə edilməsi və həlak olacağı təqdirdə öz ölkəsinin qəhrəmanına çevriləcəyinə əminlik hisslərini göstərmək olar. Vətəninin müdafiəsinə qalxan döyüşçüdə qorxu hisslərinin azalmasını və əksinə, qorxaq kimi tanınacağından çəkinmə, qəhrəmanlıq göstərmə, düşməne qarşı daha da əzmlə və sonsuz nifrət hissi ilə vuruşmaq həvəsi artır. Bundan fərqli olaraq, Ermənistanın işğalçı müharibə apararı ordusunda isə, bir çox hallarda muzdlulardan, terrorçulardan və cinayətkar üsürlərdən də geniş istifadə olunurdu. Muzdluların isə, döyüş əməliyyatları aparılan ərazidə törətdikləri vəhşilikləri və qeyri – insanı davranışları barədə hər bir kəsin kifayət qədər məlumatı vardır. Hələ orta əsrlərdə N.Makiavelli qeyd edirdi ki, *“Əcnəbi könüllülər heç bir vaxt ən yaxşı əsgərlər sırasında olmurlar, əksinə, bunlar – öz ölkəsinin tör-töküntüləri, dələduzları, tənbelləri, azğınları, allahsızları, evdən qaçanları, əxlaqsızları və qumarbazlardır”* [7]. Koalisiya dövlətləri ümumi cəbhədə, vahid məqsədlə döyüşdükləri zaman, müttəfiq qoşunları ilə yanaşı tərəfdaş ölkənin ordusu da bir cəbhədə yer ala bilirlər. Bütün bu mövcud fərqlərə baxmayaraq, onların hamısı üçün xarakterik olan əsas amil – insan amilidir.

Buna misal olaraq, 2020-ci ilin sentyabr ayında, Ermənistanın davamlı hərbi təxribatlarına cavab olaraq başlayan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsini göstərmək olar. Müharibənin ilk günündən könüllü şəkildə cəbhəyə yollanan qəhrəman Azərbaycan əsgəri, yalnız işğal olunmuş torpaqlarımızın azad edilməsi amalı ilə döyüşlərə atılırdı. Bu əzmkarlıq, fədakarlıq və şəhidlik zirvəsinə yüksəlmək arzusu nəticəsində Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında öz tarixi zəfərini əldə etdi. Dağıdıcı silahlarla yanaşı, bütün müsbət xüsusiyyətlərlə – ideoloji möhkəmlik, psixoloji dözümlülük, mənəvi saflıq, döyüş ruhu, qələbə əzmi, Vətən sevgisi ilə də silahlanan Azərbaycan əsgərinin qarşısında düşmən ordusu tab gətirmədi, darmadağın edildi. Hərbi qulluqçularımızda fərdi xüsusiyyətlərin dəyişməsi yalnız müsbət istiqamətə, yəni torpaqlarımızın azad olunmasına və tarixi zəfərin əldə edilməsinə yönəlmişdir. Yuxarıda sadalanan fərdi xüsusiyyətlərin yaranması üçün effektiv təsir mexanizmlərinin yaradılması Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Orduya göstərdiyi qayğının və yerlərdə bütün dərəcəli komandirlərin davamlı işi sayəsində mümkün oldu.

Düşmən ordusunu bizim əsgərimizdən zəif, aciz edən də məhz onun sadaladığımız müsbət ideoloji aspektlərdən anlayışsız olmasıdır. Nə üçün vuruşduğunu düzgün anlamayan, kimin üçün savaştığını

dərk etməyən erməni əsgərinin zəifliyi, qorxaqlığı döyüşdə özünü açıq-aydın büruzə verdi. Erməni əsgəri silahını atıb qaçmağa üz tutdu ki, Vətən müharibəsində bunun da şahidi olduq. Ondən fərqli olaraq hansı amal uğrunda ölümə yollandığını şüurlu surətdə dərk edən, özündən əmin olan Azərbaycan Ordusunun bir neçə bölməsi illərlə yalanlarla doyuzdurulan, boş vədlərlə, bəzən zorla səngərlərdə saxlanılan düşmən qüvvələrini əzdi keçdi, zəfər çaldı, qələbə qazandı, ölkəmizi sevindirdi, xalqın gözündə daha da ucaldı.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Hərbi qənimətlər parkının açılışında çıxışı zamanı – *“Şuşa əməliyyatından sonra Ermənistan diz çökdü. Şuşa əməliyyatı ayrıca bir dastandır, o haqda hələ çox danışılacaqdır. Ancaq Şuşaya gedən hər bir adam o sıldırım qayaları görərkən təsəvvür edə bilmir ki, o alınmaz qala necə alındı. Ancaq peşəkarlıq, rəşadət, qəhrəmanlıq və milli ruh hesabına biz Şuşanı azad etdik və düşmən diz çökdü, qabağımızda başını əydi, ağ bayraq qaldırdı, öz məğlubiyyətini etiraf etdi”* – deməsi Azərbaycan ordusunun əsgərinin nə dərəcədə peşəkar və qəhrəman ruhda olduğunu bir daha təsdiq edir [17].

Azərbaycan əsgərinin misilsiz qəhrəmanlığı, xüsusilə də Şuşanın azad edilməsi əməliyyatı, bu gün dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən taktiki fəaliyyətlər baxımından öyrənilir. Əlbəttə ki, bu müharibədə göstərilən qəhrəmanlıq nümunələri hələ uzun müddət nəinki hərbi ekspertlər, həmçinin psixoloqlar tərəfindən öyrəniləcək və təhlil ediləcəkdir.

Bütün dövrlərdə baş verən müharibələrin və döyüş əməliyyatlarının tarixinə nəzər saldıqda, tarixin yaddaşında işğalçıların istila etdikləri ərazilərdəki amansız, qəddar və hərəs hərəkətləri deyil, onlara qarşı müdafiə olunan şəhərlərin, qəsrlərin və ya ayrı-ayrı qarnizonların döyüşçülərinin və sakinlərinin yaratdıqları qəhrəmanlıq salnamələrinin qaldığını görürük. Bu qəhrəmanlıq nümunələrinin yaranmasının əsas səbəbləri məhz yuxarıda sadalanan yüksək insani və vətəndaş hisslərinin varlığıdır.

Nəticə

Nəticə olaraq demək olar ki, döyüşün müxtəlif növlərində, milliyyətindən, irqindən, dini baxışlarından, sosial statusundan və intellekt səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir hərbi qulluqçunun davranışında, bu və ya digər formada, məlum psixoloji xüsusiyyətlər özünü büruzə verir. Döyüşdən öncə, döyüşün gedişində və döyüşdən sonra hərbi qulluqçu müvafiq olaraq müxtəlif dərəcədə stress hissini yaşayır. Döyüşdən öncə və döyüşün gedişində hərbi qulluqçularda yaranan bu hisslərin düzgün şəkildə nəzarət altına alabilmə və lazımı istiqamətə yönləndirəbilmə qabiliyyətlərinin komandirlərdə olması, döyüş tapşırıqlarının uğurla yerinə yetirilməsi üçün güclü zəmin yarada bilər. Döyüşdən sonra psixoloji travmalara məruz qalmış hərbi qulluqçuların psixoloji reabilitasiyası, tibbi və sosial reabilitasiya ilə kompleks şəkildə bərpa edilməsinin təşkili, onların gələcək fəaliyyətlərinin təmin edilməsi istiqamətində çox vacib şərtlərdəndir. Hərbi qulluqçuların mənəvi-psixoloji vəziyyətinin yüksək səviyyədə saxlanması, onların fərdi xüsusiyyətlərinin yaxından öyrənilməsi, onlara qayğı göstərilməsi, komandirlərin şəxsi nümunə olması və Vətən sevgisinin aşılınması ilə əldə oluna bilər.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında, İşğal olunmuş torpaqların azad edilməsi uğrunda aparılan 44 günlük Vətən müharibəsində, yuxarıda sadalanan bütün vacib komponentlərin vaxtında və tam həcmdə təmin edilməsi, Azərbaycan Ordusunun parlaq qələbəsini təmin etdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov, V. Azərbaycan Ordusu 44 günlük müharibədə tarixi Qələbə əldə etdi: [Elektron resurs] / Xalq Qəzeti. – 11.11.2020. URL: <https://xalqqazeti.com/az/news/63147>.
2. Клаузевиц, К.Ф. О войне. Военная литература / К.Ф.Клаузевиц. – Мидгард: Издательства: Эксмо, – 2007. – 864 с.
3. Ливий, Т. Война с Ганнибалом. Военная литература. / Т.Ливий. Изд. М.ТСОО “Ниппу”, – 1993. – 408 с.

4. Издание проблемы стратегического развертывания Военная Академия имени Фрунзе М.В. – Москва: – 1935. – 617 с.
5. Шифман, И.Ш. Александр Македонский. / И.Ш.Шифман. – Ленинград: Изд. «Наука», – 1988. – 156 с.
6. Плутарх, Избранные жизнеописания. т.2. / перевод. М.Томашевская. – Москва: Правда, – 1990. – 608 с.
7. Макиавелли, Н. О военном искусстве / Н.Макиавелли. – Москва: Воениздат, – 1939. – 168 с.
8. Шумков, Г.Е. Психика бойцов во время сражений. / Г.Е.Шумков. – Санкт Петербург: – 1909. – Выпуск I. – 51 с.
9. Корчемный, П. Военная психология: методология, теория, практика. / П.Корчемный – Москва: Воениздат, – 2008. – 280 с.
10. E.Mədətli. Vətən müharibəsində qələbəmizin fəlsəfi-tarixi dərki: [Elektron resurs] / “525-ci qəzet”. – 22.12.2020. URL: <https://525.az/news/158453-veten-muharibesinde-qelebемizin-felsefi-tarixi-derki-meqale>.
11. Селье, Г. Стресс без дистресса / – Москва: «Прогресс» – 1982. – 79 с.
12. Коробейников, М.П. Современный бой и проблемы психологии. – Москва: Воениздат, – 1972. – 232 с.
13. Сунь-Цзы, Искусство войны: [Электронный ресурс] / URL: <http://militera.lib.ru/science/sun-tszy/index.html>.
14. Борухович, В.Г. Ксенофонт. Киропедия / В.Г.Борухович, Э.Д.Фролов. – Москва: «Наука», – 1976. – 345 с.
15. Головин, Н.Н. Исследование боя. Исследование деятельности и свойств человека как бойца. Сайт «Военная литература»: militera.lib.ru – Москва: Военная Академия ГШ ВС РФ, – 1995. – 192 с.
16. Караяни, А.Г. Психологические особенности боевых действий военнослужащих в различных видах и на различных этапах боя: [Электронный ресурс] / URL: http://armyrus.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=742.
17. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin çıxışı: [Elektron resurs] / – 12.04.2021. URL: <https://president.az/articles/51067>.

Аннотация

Психологические особенности поведения военнослужащих в боевой обстановке Салех Рустамов

Настоящая статья посвящена психологическим особенностям военнослужащих в различных ситуациях боевой обстановки. В функционировании психики воина в боевой обстановке проявляется ряд закономерностей. Выявить их – значит научиться предвидеть те физические, моральные и психологические испытания, с которыми встретятся военнослужащие в бою и реально использовать «человеческий фактор» и, следовательно, найти ключ к достижению победы над врагом.

Таким образом, анализ воздействия факторов современного боя на психику и поведение людей позволяет сделать следующие выводы. Опасная обстановка неизбежно вызывает у воинов психическое напряжение. Это состояние оказывает существенное влияние на протекание психических процессов (восприятие, внимание, память, мышления, волю, эмоции) и эффективность боевой деятельности. Характер этого влияния зависит от мотивации, индивидуально психологической устойчивости и боевого опыта военнослужащих.

Результаты различных исследований психологов в этой области, раскрывают классификацию психологических процессов, протекающих в сознании военнослужащего в боевой обстановке.

Ключевые слова: темперамент, боевая обстановка, наступление, военнослужащий, психологический, боевая техника, стресс, психотравматический, коммуникативный, поведение, личный состав.

Abstract

Psychological features of the behavior of servicemen in combat situation

Saleh Rustamov

This article is devoted to the psychological characteristics of servicemen in different situations of war. In combat, a number of regularities are manifested in the activity of the psyche of the serviceman. Revealing them means learning to anticipate the physical, moral, and psychological challenges that servicemen may face in battle, using the "human factor" in real life, and ultimately finding the key to victory over the enemy. Thus, the analysis of the impact of modern combat operations and many factors of the 44-day war waged by the Azerbaijani Army for the liberation of the occupied territories on the psyche and behavior of the people allows us to draw the following conclusions. Dangerous conditions inevitably create mental tension in servicemen. This situation significantly affects the effectiveness of mental processes (perception, attention, memory, thinking, will and emotion) and combat activities. The nature of this effect depends on the serviceman's combat experience and ability to motivate individual psychological resilience. The results of various studies conducted by psychologists in this area clearly reflect the classification of psychological processes that take place in the minds of servicemen in combat.

Keywords: temperament, combat conditions, attack, serviceman, psychological, stress, combat equipment, psychotraumatic, communicative, personnel.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.12.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.02.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 07.03.2022

UOT 355/359

URMIYA GÖLÜ HÖVZƏSİNDƏKİ URARTU HƏRBİ İSTEHKAMLARINA DAİR

Əsmər Göyüşova

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: esmergoyusova@gmail.com

Xülasə. Urmiya gölü hövzəsi e.ə. VIII əsrdən etibarən Urartu dövlətinin əsas hədəflərindən birinə çevrilmişdir. Bu coğrafiyada hərbi-siyasi cəhətdən möhkəmlənmək məqsədi ilə Urartu kralları geniş inşaa fəaliyyətlərinə başlamışlar. Gölün strateji əhəmiyyəti yüksək olan qisimlərində bir çox hərbi istehkamlar, qalalar, yaşayış məntəqələri inşa edilmişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qalatgahda, Əqrəbtəpədə, Bəstamda Urartu qalaları tədqiqata cəlb edilmişdir. Urmiya gölü hövzəsi məhz bu tikililər hesabına uzun müddət Urartu dövlətini təsiri altında qala bilmişdir.

Açar sözlər: Urmiya gölü, Qalatgah, Bəstam, boz keramika.

Urartu dövləti e.ə. I minillikdən etibarən Şərqi Anadolu, şimal-qərbi İran və Qafqaz da daxil olmaqla böyük bir coğrafiyada hökm sürmüşdür. Van gölü və ətrafındakı əraziləri dövlətin mərkəzi olaraq təyin edən Urartu kralları geniş ekspansiya siyasətinə başlamışlar. Başda İran yaylasının şimal-qərbi, xüsusilə Urmiya gölü hövzəsi olmaqla bir çox yaşayış məntəqəsi Urartu dövlətinin işğalçı siyasətinə hədəf olmuşdur.

Urmiya gölü dünyanın ikinci ən böyük duz gölü olub dəniz səviyyəsindən 1274 m yüksəklikdə yerləşir. Gölə başlanğıcını Savalan silsiləsindən götürən Acıçay, Kürdüstanda Çehel-Çeşmə dağlarından başlayaraq 240 km uzunluğunda olan Cağatu çayı tökülür [1, s.21-22]. Hövzənin qərbindən Türkiyə-İran sərhədi keçir, şimal-şərqində Savalan, şimal qərbində isə Doğanlı dağı yerləşir. Bölgə üçün əhəmiyyətli hesab edilən Yuxarı Zab və Aşağı Zab çayları Urmiya gölünün cənub-qərb və qərbindən axır. Duzluluq dərəcəsi yüksək olduğundan Urmiya gölü ən aşağı hava temperaturunda belə donmur. Elə bu səbəbdəndir ki, ən qədim yaşayış məskənləri dağlıq bölgələrdə deyil, məhz gölün ətrafında formalaşmışdır [2].

Ərazinin faydalı qazıntılarla zənginliyi burada metal məmulatları istehsalında böyük rol oynamışdır. Zəncan ətrafında zəngin dəmir və mis mədənləri yerləşir. Qaradağda və Miyane yaxınlığında qurğuşun mədəni və gümüş yataqları məşhurdur. Bölgənin zənginlikləri zaman-zaman qonşu dövlətlərin siyasi maraqlarının burada toqquşmasına səbəb olmuşdur.

Urartu hökmdarları hərbi yürüşləri zamanı əsasən Xoy-Salmas yolu üzərindən hövzəyə daxil olmuşlar. Bölgələr arasında keçidin Yüksəkova – Urmiya şəhərləri arasındakı yol vasitəsilə də mümkündür. Bu yol vasitəsi ilə Urmiya hövzəsindən Hakkari üzərindən keçməklə Tuşpaya daxil olmaq mümkündür. Ancaq бүгүнə qədər Hakkari bölgəsində Urartu dövrünə aid hər hansı bir maddi mədəniyyət nümunəsinə rast gəlinməmişdir.

Urmiya gölü hövzəsi ilə bağlı olan yazılı mənbələr natamam xarakter daşdığı üçün arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrinin məlumatlarına ehtiyac yaranır. 1905-ci ildə Urmiya gölünün şimal-qərbindəki Quşçu kəndində su kanalı qazılarkən tapılan tunc əşyalar tədqiqatçıların diqqətini bu bölgəyə yönəltdi. Ancaq İkinci Dünya Müharibəsi bitənə qədər arxeoloqlar İrandakı mədəniyyətlərə yetəri qədər diqqət ayırmamışlar.

Məlum olduğu kimi, II Sarqonun e.ə. 714-cü ildəki səfərindən bəhs edən mənbə özündə bir sıra coğrafi məlumatları da ehtiva edir. Bu kitabədə adı çəkilən bəzi ərazilərin Urmiya gölü ətrafında olması, eyni zamanda 1948-ci ildə Fransadakı yerli bir qəzetdə “Ziviyə Xəzinəsi” adlı məqalənin çap olunması şimal-qərbi İrandakı arxeoloji tədqiqatların miqyasının artmasına səbəb olmuşdur. Ancaq daha geniş miqyaslı qazıntılar 1956–1977-ci illərdə R. Dysonun rəhbərlik etdiyi Pensilvaniya Universiteti və İran Arxeoloji Xidmətinin birgə layihəsi əsasında həyata keçirilmişdir [3].

Həsənli layihəsi çərçivəsində O.U.Muscarellanın rəhbərliyi ilə 1968-ci ildən etibarən Solduz-Uşnu vadisində Urartu dövrü üçün əhəmiyyətli olan Qalatgahda qazıntılar aparılmışdır. Uşnaviyənin 15 km şərqində, Naqadehin 22 km şimal-qərbində yerləşən bu qədim yaşayış məntəqəsinin ümumi uzunluğu 1600 m-dir. Qalanın içərisində yerləşən bəzi tikililər günümüzdə qədər gəlib çatsa da, onların inşasının dəqiq tarixini söyləmək çətindir. Bu tikililər Əqrəbtəpədəkilər ilə müqayisədə daha hündür təpəlik üzərində yerləşdiyi üçün Solduz və Uşnu vadisi buradan aydın görünür. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qala Urartu hökmdarları tərəfindən ələ keçirilmiş ərazilərə nəzarət etmək məqsədi ilə tikilmişdir. Əldə edilmiş möhür və keramika nümunələri də Urartu dövrü ilə bağlıdır. Belə ki, oxşar formalı maddi-mədəniyyət nümunələrinə Altıntəpə, Torpaqqala və Həsənli də təsadüf olunur. Ancaq digər Urartu qalaları kimi Qalatgahın da nə zaman dağıntıya məruz qaldığı və ya tərk edildiyi dəqiq bilinmir. Ümumi olaraq deyə bilərik ki, strateji əhəmiyyəti böyük olan bu yaşayış məntəqəsi Urartu dövlətinin tarix səhnəsindən çəkildiyi e.ə. VII əsrin sonuna qədər onun təsiri altında qalmışdır [4; 5].

Qalatgahda aparılan qazıntıların növbəti mərhələsində C.Hamlin tərəfindən İşpuini və oğlu Menuanın adı ilə bağlı olan dörd sətirlik mixi yazılı kitabə aşkar edilir. Bu kitabənin transliterasiya və tərcüməsi ilk dəfə C.Hamlin tərəfindən edilmiş, daha sonra isə M.van Lunun əlavələri ilə çap olunmuşdur:

1. [d^hal]-di-ni-ni uş-ma-ši-ni d^M [i-ni uş-ma-ši-ni m^Iş-pu-ú-i-ni-še]
2. m^dsar⁵-du-ri-ği-ni-še MAN KUR.bi-a-i-na-ú-e [a-lu-si URU.tu-uş-pa-a URU m^mMe-i-nu-a-še]
3. mⁱş-pu-ú-i-ni-ği-ni-še i-ú KUR. ŞA-pa-ga-ú-[-e e-di-i-a uş-ta-a-li e-ba-a-ni ha-i-tú]
4. [KUR[?]]-ni ha-^ri-tú[?] ši-di-ši-tú-e e-^a d^hal-[di-iú-e e-a d^dİM-a URU...] [6].

“Tanrı Haldinin və Tanrı Teişebanın qüdrəti ilə, Biainili hökmdarı və Tuşpa şəhərinin qəhrəmanı olan Sarduri oğlu İşpuini və İşpuini oğlu Menua Sapaqau ölkəsinə doğru getdikləri zaman ölkəni ələ keçirdilər və hökmdarını əsir aldılar. Həm Tanrı Haldi, həm də tanrı Teişeba üçün [orada] məbəd inşa etdilər” [7, s.35; 8, s.170-177].

Kitabə dil xüsusiyyətləri baxımından arxaik xarakter daşıyır və Aşşur yazı ənənələri əsasında tərtib edildiyini göstərir. Oxşar yazı xüsusiyyətlərini Kelişin kitabəsində də görmək mümkündür.

Mətnə adı çəkilən ölkənin oxunuşunu M. van Lun “Şapayli” şəklində vermişdir. Müəllif bu adın Aşşur mətnlərində rast gəlinən “Sapparia” ilə oxşarlığı ilə biləcəyini də qeyd etmişdir. Mənbələrdə qeyd edilir ki, III Salmanasar hakimiyyətinin 31-ci ilində (e.ə. 828) Sapparianı keçməklə Hubuşkiadan Urartu qalaları, Gilzan və Buştu üzərinə hücum etmişdir [6].

M.Salvini tərəfindən hazırlanmış Urartu mixi kitabələri korpusunda isə bir qədər fərqli oxunuş formalarına rast gəlinir. Belə ki, Qalatgah kitabəsinin ikinci sətirinin üçüncü işarəsi M.van Loon tərəfindən “MÜŞ”, M.Salvini tərəfindən isə Sar⁵ şəklində verilmişdir. Bundan başqa yuxarıda qeyd olunan yer adı bu korpusda “KUR. za-áš-ga-ú” şəklində verilmişdir [8, s.170-177].

Qalatgah kitabəsində Sapaili kimi qeyd edilən bu bölgə bəzən Uşnunun 90 km qərbində, Yuxarı Zab vadisində yerləşən Zibar ilə də eyniləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu, Qalatgahdan tapılmış ilk mətn deyildir. 1967-ci ildə Uşnu vadisində tapılan yazılı kitabə 1969-cu ildə J.Friedrich tərəfindən oxunaraq çap edilmişdir. Ancaq bu mətnin məzmunundan onun daha sonrakı dövrə – Menuanın təkbaşına hakimiyyətdə olduğu vaxta təsadüf etdiyi ehtimal edilir. İstənilən halda hər iki mətn e.ə. IX-VII əsrlərdə Urartu dövlətinin siyasi-hərbi təsirinə Urmia gölü hövzəsində güclü olduğunu göstərir [4].

O.V. Muscarella tərəfindən tədqiq edilən digər bir Urartu qalası Əqrəbtəpədir. Əqrəbtəpə Solduz vadisində Dəlmətəpənin yaxınlığında, Həsənliyə 3 km cənub-qərbdə yerləşir. Arxeoloji abidənin bu cür adlandırılması tədqiqatçıların ümumi rəyi əsasında mümkün olmuşdur. Məlum olduğu kimi Dəlmətəpə Neolit dövrünə aid yaşayış məskənidir. Yarana biləcək hər hansı yanlışlığın qarşısını almaq üçün Urartu dövrü yaşayış məntəqəsi “Dəlmətəpə N.2” şəklində adlandırılır və elmi ədəbiyyatda Əqrəbtəpə kimi əksini tapmışdır [3].

Əqrəbtəpə memarlıq xüsusiyyətləri baxımından Solduz vadisindəki digər tikililər ilə oxşarlıqları özündə ehtiva edir. 52 m enində olan bu qala 6 m yüksəklikdəki qaya üzərində inşa edilmişdir. Qalanın giriş hissəsinin eni 9 m olub böyük bir divar vasitəsilə ikiye ayrılmışdır. Buradaki tikililərin hərbi istehkam xüsusiyyətlərinə malik olub-olmadığı bir qədər mübahisəlidir. Bu baxımdan diqqət çəkən məsələlərdən biri qalanın əlçatmaz bir yerdə deyil, əksinə açıq düzən ərazidə tikilməsidir. Digər tərəfdən, ölçüləri kiçik olduğu üçün burada iri hərbi qarnizonun yerləşdirilməsi qeyri-mümkün görünür. Tədqiqatçıları düşündürən məqamlardan biri də tikilinin hansı səbəblə Həsənliyə bu qədər yaxın bir məsafədə yerləşməsidir.

Oxşar hal Bəstamda da qeydə alınıb. U. Kleissə görə bu cür kiçik təpəlik üzərindəki tikililər qalanın mühasirəsi zamanı ələ keçirilmiş ərazidə düşmən tərəfindən tikilmiş ola bilər. Ancaq bu cür analogiyaları Həsənli və Əqrəbtəpəyə aid etmək heç də doğru olmazdı. Çünki Əqrəbtəpədə məskunlaşanlar buranı daimi yaşayış məskəni kimi istifadə etmiş, hətta baş vermiş müxtəlif dağıntılardan sonra da qalanı yenidən inşa etmişlər [3].

Tədqiqata cəlb edilməsi zəruri olan digər bir məsələ Əqrəbtəpə yaşayış məskəninə Urartu işğalları ilə bağlılığıdır. Həsənli layihəsi çərçivəsində aparılmış qazıntılar zamanı qırmızı boyalı, bəzəksiz, sadə keramika nümunələrinə rast gəlinmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qırmızı cilalı keramikadan başqa burada İran ərazisi üçün xarakterik olan boz rəngli qulpsuz qablar da aşkar edilmişdir.

Urmiya gölü hövzəsindəki ən əhəmiyyətli Urartu qalalarından biri də Bəstamdır. Bəstam şimal-qərbi İranda, Xoyun 54 km şimal-qərbində, Makunun 85 km cənub-qərbində yerləşir. Qalanın uzunluğu 8500 m, eni isə 4000 m-dir. Bəstamın 50 km qərbində Türkiyə-İran sərhəddi, şərqində isə Naxçıvan yerləşir. Buradan tapılmış mixi yazılı kitabədən aydın olur ki, Bəstam qalası II Rusanın hakimiyyətdə olduğu dövrdə (e.ə. 685–645-ci illər) inşa edilmişdir. II Rusa tərəfindən burada Tanrı Haldi adına bir məbəd, É.BARA inşa edilir və buraya RUSAİ-URU.TUR (hərflər “Rusanın kiçik şəhəri”) adı verilir:

1. ^dhal-di-e EN i-ni É.BÁRA ^mru-sa-še
2. ^mar-giš-te-^{hi}-ni-še ^{ši}-di-iš-tú-ni ^dhal-di-ni-ni
3. uš-ma-^{ši}-ni ^mru-sa-še ^mar-giš-te-^{hi}-ni-še
4. a-li qar-bi sal-zi ma-nu ú-i gi-e-i
5. iš-ti-ni ^{ši}-da-ú-ri šú-ki ^dhal-di-še
6. ú-bar-du-du-ni i-e-še ^{ši}-di-iš-tú-bi
7. te-ru-bi ti-ni ^mru-sa-a-i URU.TUR.

Qalanın girişi yaxınlığındakı otaqlardan birində yanğın təbəqəsi ilə örtülmüş halda 1500 gil kitabə, damğa və silindr formalı möhürlər tapılmışdır [2, s.166; 5, s.248]. Möhürlərdən birinin mətnində deyilir: i-ni KIŞIB ^mru-sa-a ^Mar-giš-te-^{hi}-ni-i “Bu, Argiştı oğlu Rusanın möhürüdür” [7, s.131].

Bu cür möhürlər Urartu dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı haqqında çox əhəmiyyətli informasiyaları ehtiva edir. Bu möhürlərə sahib olan şəxslərin şəhzadə və ya yüksək rütbəli şəxslər olduğu ehtimal edilir. Buradan tapılmış 3 ayrı gil tablet üzərində “LU. aşuli” ünvanına rast gəlinmişdir. Tam olaraq hansı məqsədlə istifadə olunduğu bilinməyən bu ünvanın elitar təbəqəyə mənsub olduğu ehtimal edilir. Dövlət möhürlərinə sahib olan bu qala idarəçiləri bir çox Urartu əyalətində olduğu kimi burada da ərzaqların saxlanması nəzarəti həyata keçirirdilər [9]. Başqa bir 7 sətirlik mətnə Ala ölkəsində yerləşən Bəstama (RUSAİ-URU.TUR) Topraqqaladan (Rusahinili) dülgər istənildiyi yazılıb:

1. [a-lu]-ki šá-li ^mru-sa-še ^mar-giš-te-^{hi}-ni-še
2. GIŞ.GU.ZA te-ru-ú-ni ^mru-sa-^{hi}-na-a
3. “KUR”.qi-il-ba-ni-ka-ⁱ i-ni-^{li} GIŞ. ZU. MEŞ.
4. LÚ.GIŞ.NAGAR.MEŞ
5. “TI?”. BAR-li

6. ^mru-sa-<i> URU.TUR

7. KUR.a-la-'a-ni.

“Argiştı oğlu Rusanın Qilba dağı qarşısındakı Rusahinili şəhərində hakimiyyətdə olduğu il, taxta parçaları,... dülgərlər.... Ala ölkəsinə, Rusanın kiçik şəhərinə....” [7, s.301-302].

S.Kroll qalanın güclü müdafiə mexanizminə malik olmasına baxmayaraq sadəcə 20 ilə yaxın bir müddətdə xarici hücumlara tab gətirə bildiyini və iskitlər tərəfindən dağıntılara məruz qaldığını bildirir. M. Salvini isə bildirir ki, Erkən Tunc Dövründən etibarən mərhələli şəkildə inşa edilən Bəstam qalası belə qısa bir müddətdə süqut edə bilməzdi. Bu yanaşma ilə müəyyən mənada razılaşan A.Çilingiroğlu qalanın midiyalılar tərəfindən dağıldığı fikrini irəli sürmüşdür. Mövzu ilə yaxından maraqlanan tədqiqatçılar buradan tapılmış ox ucluqlarını işğalçılar ilə deyil, Urartu ordusundakı mızdlu iskit döyüşçüləri ilə əlaqələndirirlər.

Nəticə

Göründüyü kimi Urartu dövləti hakimiyyəti altına aldığı bölgələrin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərindən öz strateji məqsədləri üçün istifadə etmişdir. Urartu hökmdarlarının inşa etdirdikləri qalalar və yerləşim mərkəzləri onları Aşşur dövlətinin və yerli sakinlərin hücumlarından qorumuşdur. Van gölü ilə müqayisədə daha məhsuldar torpaqlara sahib Urmiya gölü hövzəsi məhz bu tikililər vasitəsi ilə uzun müddət Urartu dövlətini təsiri altında qala bilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qaşqay, S. Manna Dövləti / S.Qaşqay – Bakı: – 1993. – 107 s.
2. Kroll, S. İran'daki Urartu şəhirləri // – İstanbul: Urartu: Doğuda Değişim, – 2020. – s. 104-122.
3. Muscarella, O.W. Excavations at Agrab Tepe / – Iran: The Metropolitan Museum, – 1973. vol. 8. – p. 47-76.
4. Muscarella, O.W. Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran / Expedition: The magazine of the University of Pennsylvania – 1971. Vol. 13, No13. – p. 44-49.
5. Kleiss, W. Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C / American Journal of Archaeology, – 1980. No. 84. – p. 299-304.
6. Van Loon, M. The Inscription of Ishpuini and Meinua at Qalatgah, Iran // Journal of Near Eastern Studies- 1975. Vol. 34, No. 3. – p. 201-207.
7. Payne, M. Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu / M.Payne – İstanbul: – 2006. – 419 s.
8. Salvini, M. Corpus dei Testi Urartei [in 8 volumes] / – Roma: CNR, Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del vicino oriente, – 2008. Vol. IV. – 323 p.
9. Kroll, S. Notes on the Post-Urartian Horizon at Bastam // – İstanbul: Essays in Honour of M.Taner Tarhan, – 2013. – p. 247-255.

Аннотация

Военные фортификации Урарту в бассейне озера Урмия Эсмер Геюшева

Начиная с 8 в до н.э. бассейн озера Урмия превратился в одну из основных целей государства Урарту. На территориях озера наибольшей стратегической важности было сооружено большое количество военных крепостей, замков, поселений. В результате проведенных археологических раскопок такие крепости Урарту, как Галатгах, Агребтепе, Бестам, превратились в объект исследования. Именно за счет этих сооружений бассейн озера Урмия долгий период времени находился под влиянием государства Урарту.

Ключевые слова: озеро Урмия, Галатгах, Бестам, серая керамика.

Abstract

Urartu military fortifications in the basin of Lake Urmia

Asmar Goyushova

Since the 8th BC, the Lake Urmia basin has become one of the main targets of the Urartu state. In order to strengthen their military and political position in this region, the Urartian kings began extensive construction activities. Many military fortifications, fortresses and settlements had been built in the strategically important parts of the lake. As a result of archeological excavations, Urartu fortresses such as Qalatgah, Agrabtepe, Bastam were involved in the research.

Keywords: Urmia lake, Qalatgah, Bastam, gray ceramics.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.12.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.02.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 10.03.2022

UOT 34

HƏRBİ QULLUQÇULARA TƏTBİQ EDİLƏN CİNAYƏT CƏZALARININ İCRASI HAQQINDA: NƏZƏRİ ASPEKTLƏR

Elmin Həsənov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: elminnk@msil.ru

Xülasə. Məqalə hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının icrasının hüquqi əsaslarının tədqiqinə həsr edilib. Cəza-icra hüququnun prinsipləri hüququn ümumi müddəalarına və cinayətkarlıqla, ilk növbədə cinayətkarlarla mübarizədə qanunvericiliyin dayanıqlı inkişaf tendensiyasına əsaslanır. Bu prinsiplər Azərbaycan Respublikasında məhkəmə-hüquq islahatlarının dərinləşməsinin davam etdiyi bir zamanda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və normativ xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün mövcud hüquq sahələrinin, onların institut və normalarının təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Cəza-icra hüququnun prinsipləri müəyyən institutların inkişaf strategiyası və istiqamətlərini, onların tətbiq dairəsini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək, həm ümumi cəza-icra, həm də xüsusi hərbi-penitensiar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin ardıcılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bunların hamısı bir-birilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Bu baxımdan, hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının icrasında bu prinsiplərə kompleks yanaşma tələb olunur.

Açar sözlər: hərbi qulluqçular, cəza-icra hüququ, məhkəmə-hüquq islahatları, ordu quruculuğu və hərbi islahatlar, hərbi-penitensiar münasibətlər.

Giriş

Hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının icrasının hüquqi əsaslarının tədqiqi müasir şəraitdə olduqca aktual olan hərbi hüququn bir sıra problemlərinin həlli yollarının öyrənilməsinə xidmət edir.

Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən Müharibəsində qazanılan zəfərdən sonra ölkəmizdə ordu quruculuğunun və hərbi islahatların yeni mərhələsi başlanmışdır. Bu islahatlar Azərbaycan Respublikasının hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biridir. Odur ki, Silahlı Qüvvələrdə aparılan islahatlara hüquqi dəstək verilməsi hazırda günün ən vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Cinayət və cəza-icra hüququ sosial və hüquqi problemlərin həlli istiqamətində kəsərli təsir vasitəsi olaraq, bütövlükdə, Silahlı Qüvvələrdə cinayətkarlıqla mübarizənin ən vacib amillərindən biri kimi çıxış edir.

Hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının icrası haqqında

Subyektə münasibətdə dövlətin müvafiq reaksiyası şəklində törədilmiş əməlin ictimai təhlükəliliyinin xarakterinə və dərəcəsinə adekvat olan cinayət cəzalarının tətbiqi obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, məhkum edilmiş hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının icrası dövlətin digər cəza funksiyaları ilə müqayisədə aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Dövlət orqanları tərəfindən xüsusi subyektlərə (hərbi qulluqçulara) münasibətdə cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi ümumi cəza-icra fəaliyyətindən mürəkkəbliyinə görə fərqlənir. Başqa sözlə desək, baxılan hadisənin obyektiv tənzimlənməsi ümumhüquqi, hərbi-inzibati, cinayət, cinayət-prosessual, cəza-icra və digər hüquqi xarakterli bir sıra normalarla həyata keçirilir.

2. Son illərdə ölkənin cinayət və cəza-icra qanunvericiliyi sistemi, onların sosial, iqtisadi, siyasi və ideoloji təyinatı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdiyindən, cinayət cəzalarının hərbi qulluqçulara tətbiqi təcrübəsi yeni mahiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

3. Azərbaycan Respublikasında hərbi-penitensiar sahədə mövcud olan problemlərin çoxşaxəliliyi və onların həlli mexanizmlərinin özünəməxsusluğu yeni yanaşmaya ehtiyac olduğunu deməyə əsas verir. Bu onunla şərtləndirilir ki, cəza (anlayışı və xüsusiyyətləri, məqsədləri, sosial və hüquqi məzmunu) yalnız fundamental bir cinayət hüququ və cəza-icra ideyası deyil, həm də vacib ideoloji, siyasi və sosial-psixoloji institutlardan biridir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, hərbi-hüquqi məsələlərin həlli ümumnəzəri, fəlsəfi, sosial-psixoloji, cinayət-hüquqi, cəza-icra və hərbi-inzibati xarakterli bir sıra fundamental müddəalara əsaslanır. Göstərilən elm sahələrinin institutları və anlayışları hərbi-penitensiar problemlərin öyrənilməsində baza rolunu oynasa da, hərbi-penitensiar hüququn problemlərinin digər hüquq münasibətlərində yaranan problemlərdən fərqli olduğunu deməyə əsas verir.

Məsələyə cəza ilə bağlı problemlər prizmasından yanaşmanı ön plana çəkmək istərdik. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə aparılan hüquqi islahatlar cəza siyasətində də mühüm dəyişikliklər edilməsi ilə nəticələndi. Faktiki olaraq cəza asayışı qorumaq üçün cinayətkarlıqla mübarizədə dövlətin öz fəaliyyətində tətbiq etdiyi sosial vəzifə kimi gündəmə gəldi. Bu vəzifə çoxşaxəli və müxtəlif olduğu kimi, cinayətkarlıqla mübarizə vasitələri də eyni dərəcədə müxtəlif və mürəkkəbdir. Bu mürəkkəbliyi özünü qanunun tətbiqinin ilk anından başlayaraq cəzanın real icra olunduğu son anadək göstərir [2].

Azərbaycan Respublikasında cəzanın qanunvericilikdə təsbiti məsələsi müəyyən tarixə malikdir. 28 may 1918-ci ildə tarixdə ilk dəfə müstəqillik əldə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə cəza ilə bağlı hüquqi məsələlər kifayət qədər araşdırılmasa da, edilmiş əmələ görə cəzanın tətbiqi məsələlərində ədalət prinsipinin rəhbər tutulmasına çalışılmışdır. 1920-ci ilin aprel ayında XI Qızıl ordunun Bakıya gəlişi ilə Azərbaycan, faktiki olaraq, öz müstəqilliyini itirdi. Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində müttəfiq Sovet Sosialist Respublikası hüquqlu bir dövlətə çevrildi. Sovet İttifaqının tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycanın ilk Cinayət Məcəlləsi (1922) qəbul edildi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Sovet cinayət hüququnun, ümumilikdə cəza institutunun inkişafı bir zamanlar ictimai təhlükəli əməllərin statistikasının və onların törədilməsinə görə verilən cəzaların məxfi saxlanıldığı bir cəmiyyətdə baş vermişdir. Bununla bərabər inkar etmək olmaz ki, Sovet dövründə cinayət hüququ və onun əsas institutları digər hüquq sahələrindən fərqli olaraq daha az deformasiyaya uğramışdır. Məlumdur ki, sovet cinayət hüququnun doktrinası, əsasən, iki tanınmış cinayət hüquq məktəbinin – klassik və sosioloji məktəblərin sintezi əsasında formalaşmışdır. Bir çox demokratik dövlətlərin də hüquq məktəbləri eyni xətt üzrə inkişaf etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının müasir cinayət və cəza-icra doktrinası öz inkişafında Sovet və beynəlxalq hüquq normalarını əsas götürməsi barədə irəli sürülmüş fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyildir [8].

Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunun müasir dövrü, qanunvericiliyin bütün istiqamətləri, xüsusən də hərbi sahədə cinayətkarlıqla mübarizə, obyektiv olaraq, yeni islahatlar prosesi ilə xarakterizə olunur. Bu islahatlar nəticəsində cinayətkarlıqla mübarizə ilə bağlı müxtəlif qanunvericilik aktları arasında əldə edilmiş daxili vəhdət, hüquq pozucusunun ifşa edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində vahid siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi, özündə problemin formalaşdırılması, prinsiplərin əsaslandırılması, strategiya, əsas istiqamətlər, cinayətə sistemli təsir formaları və ona nəzarət dövlət fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə fəaliyyət çoxşaxəli və rəngarəngdir. Dayanıqlı bir məfhum olması üçün cinayətkarlıqla mübarizə siyasəti reallığa, dövlət quruculuğuna, cəmiyyətin əxlaqi tələblərinə uyğunlaşmalı, həmçinin, dövrün tələbləri ilə uzlaşmağa daima hazır olmalıdır.

Cinayətkarlıqla mübarizə siyasətini şərti olaraq üç hissəyə bölmək olar: cinayətlərin qarşısının alınması (profilaktikasi), cinayət (cinayət hüququ) və cəzaların icrası. Bu siyasətin bütün istiqamətləri prinsiplər və strategiya baxımından vahiddir və qarşılıqlı əlaqədədir. Bu hal, şübhəsiz ki, hərbi-penitensiar münasibətlərə və onların hüquqi tənzimlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməklə yanaşı, həm də dövlətin əsas cinayət-hüquqi və hərbi konsepsiyasından qaynaqlanan hərbi penitensiar

qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə şərtləndirilir. Şübhəsiz ki, bu təkmilləşdirmə kompleks, konseptual və perspektivli olmalıdır.

Ən yaxın qarşılıqlı əlaqə cinayət siyasəti və cəzaların icrası siyasəti arasında mövcuddur. Cəza (əvvəllər – islah əmək) siyasəti bütün özəllikləri ilə cinayət siyasəti ilə vahid sosial vəzifəyə malik olsa da, bir növ sonuncunun fərqli törəməsidir.

Cinayət siyasətinin cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində aparıcı rolu ondan ibarətdir ki, ilk olaraq cinayəti müəyyən edir və sonra qanunvericilik səviyyəsində ona cinayət-hüquqi təsir tədbirlərini tətbiq edir. Cinayət-hüquqi təsir tədbirləri dedikdə, cinayət məsuliyyəti və onun əsasları, fərqləndirilməsi, kriminallaşdırılması və ya dekriminallaşdırılması, cəzanın məqsədi, sistemi, növü, fərdiləşdirilməsi və məzmunu, habelə məsuliyyətdən və cəzadan azad edilmə məsələləri başa düşülür. Bir çox müəlliflərə görə, həm əsas, həm də əlavə cəzaların icrası sahəsindəki fəaliyyət, tətbiq dairəsinə görə məhdud olmasına baxmayaraq, heç də az əhəmiyyətə malik deyildir. Çünki o, dövlətin fəaliyyətinin məqsədlərini, prinsiplərini, forma və metodlarını rəhbər tutaraq, istisnasız olaraq bütün cinayət və hüquqi tədbirlərin icrasını təmin edərkən, məhkumların islah olunması məqsədinə nail olmaq, həm məhkumlar, həm də digər şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq funksiyasını həyata keçirir [6].

Özündə hərbi aspektləri də birləşdirən cəza-icra siyasətinin öz məzmunu vardır və ölkə qanunvericiliyində mühüm rola malikdir. Hazırda bu siyasət dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilmiş standartlara, beynəlxalq və konstitusiya aktlarına, eyni zamanda ölkə qanunvericiliyinin müddəalarına, tarixi təcrübəyə və elmin nailiyyətlərinə əsaslandığı üçün sabit görünür.

Cəmiyyətin iqtisadi və mənəvi vəziyyəti, sosial-siyasi amillərin kompleksi təbii olaraq, hər bir dövlətin cəzaların icrası sahəsindəki fəaliyyət strategiyasına təsir göstərir. Son illər Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətində, qanunvericilik və məhkəmə-hüquq sahəsində baş verən köklü islahatlar, eyni zamanda cəza-icra siyasətinin də bu dəyişikliklərə uyğun adekvat inkişafını şərtləndirir.

Bütün ölkə üzrə, eyni zamanda ölkənin Silahlı Qüvvələrində formalaşan əsas cəza-icra ideyaları, dövlətin daxili sosial siyasətindən irəli gəlir və qanunvericilikdə öz əksini tapır.

Cəza-icra hüququnun prinsipləri hüququn ümumi müddəalarına və cinayətkarlıqla, ilk növbədə cinayətkarlarla mübarizədə qanunvericiliyin dayanıqlı inkişaf tendensiyasına əsaslanır. Bu prinsiplər Azərbaycan Respublikasında məhkəmə-hüquq islahatlarının dərinləşməsinin davam etdiyi bir zamanda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və normativ xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün mövcud hüquq sahələrinin, onların institut və normalarının təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Cəza-icra hüququnun prinsipləri müəyyən institutların inkişaf strategiyası və istiqamətlərini, onların tətbiq dairəsinə əvvəlcədən müəyyənləşdirmək, həm ümumi cəza-icra, həm də xüsusi hərbi-penitensiar münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin ardıcılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bunların hamısı bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Bu baxımdan, hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının icrasında bu prinsiplərə kompleks yanaşma tələb olunur.

Yuxarıda göstərilən hallar nəzərə alınmaqla, mövcud cəzaların icrası qanunvericiliyi (Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin (ARCİM) 8-ci maddəsi) qanunçuluq, humanizm, demokratizm, məhkumların və barəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edilən hüquqi şəxslərin qanun qarşısında bərabərliyi, cəzaların icrasının fərdiləşdirilməsi, məcburetmə tədbirlərindən və məhkumların islah edilmə vasitələrindən məqsədəuyğun istifadə edilməsi, onlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi və cəzanın islahedici təsirinin artırılması prinsiplərinə əsaslanır. Hərbi-penitensiar aktlar da bu qaydalara əsaslanmalıdır.

Son illər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində və Cəzaların İcrası Məcəlləsində humanizm prinsiplərinə əsaslanan dəyişikliklər və ordu quruculuğu sahəsindəki islahatlar hərbi qanunvericiliyin aşağıdakı istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsinin əsası ola bilər:

– müəyyən edilmiş qanunvericiliyə uyğun olaraq məhkumlar tərəfindən sonrakı hərbi xidmət şəraitində əsas cinayət cəzalarının icrasının xüsusiyyətləri;

- hərbi qulluqçulara əlavə cəzaların tətbiqinin zəruriliyi və sonrakı hərbi xidmətə uyğun şərtlərdə onların icrasının hüquqi tənzimlənməsi;
- məhkum edilmiş hərbi qulluqçulara cəza-icra və hərbi inzibati qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş islah tədbirlərinin tətbiqinin xüsusiyyətləri;
- ölkənin cəza-icra kompleksindən kənar qalmış hərbi-inzibati və hərbi-penitensiar müəssisələr sisteminin, habelə hərbi təşkilatlarda cəza icra edən orqanların çoxşaxəli fəaliyyətinin normativ bazasının və müxtəlif aspektlərinin tənzimlənməsi;
- məhkum edilmiş hərbi qulluqçuların, habelə hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının icra edən müəssisə və orqanların hüquqi statusunun xüsusiyyətləri;
- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarətmə orqanlarının, ictimai birliklərin və digər təşkilatların məhkum edilmiş hərbi qulluqçularla bağlı islah tədbirlərində iştirakının xüsusi qaydaları;
- hərbi qulluqçuların cəzadan azad edilməsinin, yenidən resosializasiya prosesində onlara xüsusi kömək göstərilməsinin əsasları və qaydası.

Yuxarıda göstərilən bütün müddəalar obyektiv amillərə əsaslanır, xüsusi məzmunu malikdir, müstəqil hüquqi tənzimlənməyə və praktik tətbiqə ehtiyac hiss edir.

Hərbi-penitensiar münasibətlərin tərəfləri, ümumi cəza-icra subyektlərinə münasibətdə spesifikdir.

Bu münasibətlərin bir tərəfində hərbi məhkəmənin təyin etdiyi cəzanı çəkmək məcburiyyətində olan hərbiçilər dayanır. Fəaliyyəti ölkə qanunvericiliyi ilə tənzimlənən Silahlı Qüvvələrin tərkibi təşkilati cəhətdən xeyli genişdir. “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2017-ci il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri – Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunması, habelə təhlükəsizliyinin və müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə yaradılmış, Azərbaycan Ordusundan və başqa silahlı birləşmələrdən ibarət hərbi təsisatdır. Azərbaycan Ordusu Silahlı Qüvvələrin əsas tərkib hissəsi olmaqla Azərbaycan Respublikasına qarşı yönəlmiş təcavüzün dəf edilməsini, ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığının silahlı müdafiəsini təmin edən və fəaliyyəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təşkil edilən silahlı birləşmədir [5]. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin (ARCM) 35-ci fəslində hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin subyektlərinin dairəsi müəyyən edilmişdir. Belə ki, çağırış və ya kontrakt üzrə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində hərbi xidmət keçən hərbi qulluqçuların, qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi qulluqçu statusuna malik olan başqa şəxslərin, habelə təlim və ya yoxlama toplanışlarına cəlb edilmiş hərbi vəzifəliyərin hərbi qulluğun müəyyən edilmiş qaydaları əleyhinə yönələn və Cinayət Məcəlləsinin 35-ci fəslində nəzərdə tutulmuş cinayətləri hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər hesab olunur [2].

Hərbi qulluqçuların hüquqi statuslarının özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar kompleks xarakter daşıyırlar və məzmununa görə üç komponentlə xarakterizə olunurlar:

- birincisi, cəzaya məhkum edilmiş hərbi qulluqçunun gələcək xidməti dövründə onun statusu ilə bağlı məlum məhdudiyyətlər mövcuddur. Bu məhdudiyyətlər törədilən cinayətin xarakterindən asılı olaraq anlaşılındır və ölkə qanunvericiliyindən qaynaqlanaraq, hərbi məhkəmənin hökmü və cəzanın icrası ilə yekunlaşır;

- ikincisi, hərbiçinin subyektiv hüquqları, qanuni maraqları və cəza-icra münasibətlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ona həvalə edilmiş vəzifələrin tam siyahısı ilə təmin edilmiş ümumi statusunun müdafiə edilməsinin və konkretləşdirilməsinin normativ təsdiqindən ibarətdir.

- üçüncüsü, hərbi qulluqçuların hüquqi statusu hərbi qulluqçu olmayanlarla müqayisədə hərbi xidmətin xüsusiyyətlərindən irəli gələn müəyyən hüquq və azadlıqların “məhdudlaşdırılması” ilə müşahidə edilir və bu məhdudlaşdırma bir çox hallarda məhkum hərbi qulluqçunun məhrum edilmədiyi güzəştlərlə kompensasiya edilir [4].

Nəzərə alınmalıdır ki, statusa dair məhdudiyyətlərin xarakteri cəzanın ağırlıq dərəcəsiindən asılı olaraq cinayət cəzalarının ümumi sisteminə uyğun olmalıdır. Məsələn, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlanılan şəxslərin statusu ilə bağlı məhdudiyyətlərin əhatə dairəsi ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkən məhkumların vəziyyətindən daha sərt olmamalıdır.

Hərbi-penitensiar münasibətlərin digər tərəfi, cəza-icra sisteminə daxil olmayan hərbi nəzarət orqanları, hərbi birləşmələrin birlik və qurumlarının komandanlığı (onlar üçün cəzanın icrası əsas vəzifələrindən əlavə fəaliyyətdir) və xüsusi hərbi cəzaçəkmə müəssisələridir (intizam xarakterli hərbi hissələr və hauptvaxtlar). Bundan əlavə, ədliyyə və prokurorluq orqanları da hərbi-penitensiar münasibətlərin tənzimlənməsində xüsusi rola malikdir.

Hərbi-penitensiar münasibətlərin növbəti vacib elementləri, məhkum edilmiş hərbi qulluqçularla bağlı hökmlərin icrası məqsədlərinin xüsusiyyətləri və onların yerinə yetirilməsinin ardıcıl sistemidir.

Ölkənin hərbi-penitensiar qanunvericiliyi, yəni hərbi personalın (qulluqçuların) iştirakı ilə cinayət və cəza münasibətlərinin tənzimlənməsi ARCM-ə əsaslanır. Məcəllənin 41-ci maddəsinə əsasən cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxs barəsində Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilən məhrumiyətlər yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir [2].

Dövlətin bu ən sərt qanuni hərəkət növünün, yəni cinayət cəzalarının tətbiqinin əsas məqsədi, müsbət sosial nəticələrə nail olmaqdır.

İstənilən cinayət cəzası sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədilə tətbiq edilir. Bu məqsədlər, kimə və hansı cinayətə görə təyin edilməsindən asılı olmayaraq, Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində sistemli şəkildə təqdim olunan bütün cəza növləri üçün eynidir.

Qanuni olaraq müəyyən edilmiş müxtəlif metodlarla (və ya vasitələrlə) cəzanın məqsədləri üçün ictimai və sosial baxımdan əhəmiyyətliyin müəyyənləşdirilməsi, cəzanın məqsədəuyğunluğu adlandırılıla bilən bir komponent təşkil edir.

Əvvəlcə bu cinayət hüquqi metodlarını nəzərdən keçirək. Həqiqətən də, onların həyata keçirilməsi üçün adekvat vasitələrin seçilməsi, məqsədlərin vacibliyini diktə edir. Buna əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, sosial əhəmiyyətli məqsədlərə çatmaq üçün cinayət hüququ vasitələr (üsullar) olaraq, ARCM-in 42-ci maddəsinə əsasən bütün mövcud cəza növləri ağırlıq dərəcəsinə uyğun olaraq düzülüşdür: cərimə cəzasından başlayaraq ömürlük azadlıqdan məhrum etməyədək.

Eyni zamanda cəzaların məhkəmələr tərəfindən təyin edilmə tərzinə (əsas və əlavə) (ARCM 43-cü maddə), cəzaların cəmiyyətdən təcrid olunması ilə əlaqəsinə, təyin oluna biləcək subyektlərə münasibətdə cəza məqsədlərinin xüsusiyyətlərinə, tətbiq dairəsi və s. kimi, cinayət hüquqi və cəza-icra meyarlarına əsasən təsnifatı mövcuddur.

Tətbiq dairəsinə əsasən bütün cəzalar ümumi və xüsusi olaraq iki yerə bölünür. Ümumi cəzalar dedikdə, hər kəsə, o cümlədən məhkum edilmiş hərbi qulluqçulara verilə biləcək ümumi cəzalar başa düşülür. Xüsusi cəzalar məhdud subyektlər və məqsədlər nəzərdə tutulan cəzalardır. Bunlar yalnız hərbi qulluqçulara tətbiq olunan hərbi rütbədən məhrum etmə, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzalarıdır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunu çərçivəsində cəzaların ümumi və xüsusi olaraq bölünməsi, vahid cəza sisteminin daxili təsnifatının nəticəsidir. Belə ki, ARC-in 42-ci maddəsinə əsasən hərbi rütbədən məhrum etmə yüngüllüyünə görə beşinci yerdə, ağırlıq dərəcəsinə görə isə hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma islah işlərindən sonra, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama isə müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmədən əvvəldə qərarlaşmışdır. Bu hal ona dəlalət edir ki, xüsusi cəzaları müəyyənləşdirən cinayət qanununun normaları, hərbiçilərə tətbiq edilən cəza məsələlərinin həllində, onların ayrı-ayrı kateqoriyalarının məlum xüsusiyyətlərini nəzərə alır [2].

Məlum olduğu kimi, hərbi qulluqçularla bağlı cinayət cəzalarının təyin edilməsində, cinayət hüquqi tədbirlərinin tətbiqində, onların cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad edilməsinin xüsusiyyətlərində, habelə onlara qarşı müdafiə vasitələrinin tətbiqi zamanı cinayət qanunvericiliyində məntiqi əsaslandırılmış istisnalar nəzərdə tutulur.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cəzaların üç qrupa bölündüyü sistem haqqında danışmaq olar.

Birincisi, hərbiçilərə ümumi əsaslarla tətbiq olunan və icrası məhkumların xidmətdən uzaqlaşdırılması ilə bağlı olan cəzalardır. Bunlara müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzaları daxildir.

İkincisi, ümumi sistemə daxil olan cəzaların bir qismidir ki, heç bir istisna olmadan hərbi qulluqçulara şamil edilir və məhkumların xidmətdən azad edilməsini şərtləndirmir. Bunlara nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzaları aiddir.

Nəhayət, üçüncüsü, yalnız hərbi qulluqçulara aid xüsusi hərbi cəzalar mövcuddur. Bunlara hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzaları, eyni zamanda xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə cəzası daxildir.

İctimai işlər, islah işləri və azadlığın məhdudlaşdırılması cəzaları ARCM-in tələblərinə uyğun olaraq hərbi qulluqçulara təyin edilmir.

Xidmət şəraitində yerinə yetirilən cəzalara məhkum edildikdə, hərbi qulluqçular statuslarını itirmirlər, lakin bu kateqoriyalı şəxslər üçün ümumi, hərbi və cəza qanunvericiliyindən irəli gələn hüquqi statuslarında obyektiv məhdudiyyətlər mövcuddur.

Hərbi-penitensiar münasibətlərin həyata keçirilməsi prosesində qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş cəzaların icrasının məqsədləri, vasitələri və onlara nail olmaq praktikasını, sözsüz ki, müstəqil bir hüquq sahəsi və elmi istiqamət olaraq cəza-icra hüququnun ümumi prinsiplərinə əsaslanmalıdır. AR Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 2-ci maddəsinə əsasən ölkə qanunvericiliyinin (məcəllənin) məqsədi olaraq məhkumları islah etmək, həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısını almaqdır. Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir: cəzaların icrası və çəkilməsi, habelə cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlərin tətbiqi qaydalarını və şərtlərini tənzimləmək, məhkumların islah edilmə vasitələrini müəyyən etmək, məhkumların hüquq və azadlıqlarını, qanuni mənafələrini qorumaq [3].

Yuxarıda sadalananlar (yuxarıdakı tərif), sanki, cəzanın düzgün icra edilməsi ilə onun məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş ümumi vəzifəni formalaşdırır.

Cəza-icra hüququnun ümumi vəzifələrini konkret şəkildə ifadə etsək, qurumlar tərəfindən ümumilikdə, o cümlədən hərbi qulluqçulara münasibətdə cəzaların icrası və bununla da vacib dövlət funksiyalarından biri olan məhkəmə hökmünün icrasında vasitəçilik etməkdən ibarətdir.

Məhkum edilmiş hərbi qulluqçulara qarşı müəyyən növ cəza növlərinin icrasını tənzimləyən hərbi penitensiar qanunvericiliyin xüsusi məqsəd və vəzifələri, ümumi cinayət-hüquqi, cinayət-icra və hərbi-inzibati məqsəd və vəzifələri aşağıdakı müddəalardan irəli gəlir:

– Cəzanın məqsədlərinin məzmunu, habelə müəyyən cinayətlər üçün seçilən cinayət hüquqi tədbirlərinin növü, qanunla müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün islah vasitələrinin və günahkarlara təsir etməyin digər üsullarını təyin edir və konkretləşdirir.

– Hərbi xidmət dövründə hərbi qulluqçular tərəfindən ümumi xarakterli cinayətlərin, həmçinin hərbi cinayətlərin törədilməsi, cinayətkarların öz konstitusion vəzifələrinə, müəyyən edilmiş hərbi xidmət qaydalarına və nizamnamələrə laqeyd münasibətini əks etdirir.

Buna görə də, onların törətdikləri cinayətə görə təyin edilmiş cəza, qanunla müəyyən edilmiş islah tədbirləri, hərbi təhsil və təlimin məqsədləri ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Oudur ki, cinayət hüquqi tədbirlərinin ümumi məqsədləri, məlum xüsusiyyətlər də nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Sosial ədalətin bərpasının (qisas kimi deyil, mümkün olduğu qədər cinayətlə pozulmuş hüquqi ədalətli münasibətlərin bərpası kimi) ədalətli cəzanın sinonimi kimi şərh edilməsi çətin görünür. Əməl və qisas, cinayət və cəza arasındakı uyğunluq ədalət, hər hansı bir uyğunsuzluq isə ədalətsizlik kimi qiymətləndirilir. Hələ ki, elm bundan artığına nail olmamışdır.

Bu arada, XX əsrin əvvəllərində Rusiya cinayət hüququnun sosioloji məktəbinin nümayəndəsi İ.V.Şmarov bu məsələnin həllini təkcə cinayət cəzasının məqsədləri çərçivəsində deyil, eyni zamanda sosial baxımdan ədalətin qorunmasında “qanununun hökmrənliyi” hesab edirdi [7].

Göründüyü kimi, hərbi qurum daxilində sosial ədalətin bərpası məqsədinin reallaşması, təbii ki, mümkündür, lakin müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, cinayət törətmiş hərbi qulluqçu şəxsin,

cəmiyyətin, dövlətin, hərbi intizamın və xidmət qaydalarının maraqlarını pozduğu üçün müvafiq adekvat cəzaya layiqdir.

Bu cür qarşılıqlı və pozulmuş münasibət və hüquqların bərpası törədilmiş cinayətin xarakteri ilə, yəni qəsd edilən obyektin hərbi və ya ümumi olmasının xüsusiyyətləri, cinayətkar hərbi qulluqçunun davranış motivləri və məqsədləri və s. ilə bağlıdır. Bu məsələlərdə cəza aspekti yalnız sosial ədalətin bərpasının mənəvi tərəfi deyil, eyni zamanda cinayət-hüquqi yoludur.

Cinayət qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq, cinayət törətmiş hərbi qulluqçuların cəzalandırılmasının məqsədi, ilk növbədə, onları yeni cinayət törətməkdən çəkindirməkdir. Eyni zamanda, sözügedən məqsədin cəza-icra məzmunu cinayət-hüquqi məzmunla üst-üstə düşməsə də, ondan irəli gəlir. Məhkum hərbi qulluqçular tərəfindən yeni cinayətlərin qarşısının alınması qanunvericiliklə müəyyən edilmiş profilaktik tədbirlərin (rejim, təhlükəsizlik, nəzarət, əməliyyat axtarış tədbirləri, cəzaların tətbiqi, tərbiyə işləri və s.) tətbiqi ilə həyata keçirilir. Cəza nə qədər sərt olsa, məhkumlara tətbiq olunan qabaqlayıcı tədbirlər bir o qədər intensiv olmalıdır. Bundan əlavə, törədilmiş cinayətin hərbi xidmətlə yaxınlığının nə dərəcə çox olduğu müəyyənləşərsə, təyin edilən cəza da bir o qədər çox hərbi xidmətlə əleyhinə yeni cinayətlərin qarşısının alınmasına yönəldilməlidir.

Növbəti hədəf – ümumi xəbərdaredici tədbirlərdir. Bu vasitə birbaşa deyil, dolay yollarla həyata keçirilir. Hərbi qulluqçulara tətbiq edilən ümumi cinayət-hüquqi və xüsusi hərbi-penitensiar qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məcburiyyət tədbirləri, hərbi intizamın tələblərini pozan və qeyri-sabit hərbi qulluqçulara psixoloji təsir göstərmək üçün çağırış funksiyasını həyata keçirir.

İslahın məqsədi, ən azı cəza təhdidi altında məhkumu cinayət qanununu pozmamaya, gələcəkdə yeni cinayətlər törətməməyə inandırmaq və məcbur etmək məqsədinə çatmaqdır. Bu məqsədin məzmunu ARCİM-in 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən məhkumların islah edilməsi – onlarda qanuna itaətin həvəsləndirilməsi, insana, cəmiyyətə, əməyə, birgəyaşayış qayda və ənənələrinə hörmət və ehtiramın formalaşdırılmasıdır. İslah tək-cəza məqsəd kimi deyil, eyni zamanda islah tədbirlərinin tətbiqi prosesinin və cəzanın nəticəsi olaraq görülür. Bu yanaşma ümumi cəza-icra və xüsusi hərbi penitensiar qanunvericiliyin bir çox müddəaları (məhkumlarla islah işinin aparılması, məhkumların şərti olaraq vaxtından əvvəl azadlığa buraxılması, məhkum edilmiş hərbi qulluqçular tərəfindən cəza çəkmə qaydaları və s.) baxımından açar rolunu oynayır [3].

Məhkum edilmiş hərbi qulluqçuların islah edilməsi məqsədinə çatmaq üçün kompleks təsir vasitələri tətbiq olunur.

Birincisi, bunlar cəza-icra qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş ümumi islah tədbirləri (cəzaların icrası və çəkilməsi (rejim), tərbiyə işləri, ictimai faydalı iş, peşəkar (o cümlədən hərbi-peşəkar) hazırlıq (təlim) və ictimai təsir vasitələridir.

İkincisi, bu, cəza çəkməklə bərabər, həm də məhkumların davam edən hərbi xidmətləri ilə əlaqəli olan müxtəlif hərbi-inzibati təsir vasitələridir.

Beləliklə, hərbi-penitensiar qanunvericiliyin məqsədlərini ümumi və xüsusi müddələrdən ibarət olan və məhkum edilmiş hərbi qulluqçulara cəza-islah və spesifik hərbi təsir tədbirləri tətbiq etməklə xüsusi orqanların fəaliyyətində tətbiq olunan müəyyən çoxfaktorlu bir sistem təşkil edir.

Cinayət törətmiş hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cəzaların icrasının məqsədləri hərbi-penitensiar qanunvericiliyinin müəyyən vəzifələrinin formalaşdırılması, onların həyata keçirilmə vasitələrinin və formalarının seçilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, bunlar Cəzaların İcrası Məcəlləsində olduqca aydın və konkret şəkildə əks olunmuşdur və hərbi-icra xarakterli aktlarda isə detalları açıqlanmışdır.

Müəyyən cəza növlərinin icrası qaydasını və şərtlərini tənzimləmək vəzifəsi, ilk növbədə ümumi məsələləri və konkret cəzaların icrası qaydasını, sonra isə onun icrası və çəkilmə şərtlərini müəyyən edən normalarda həyata keçirilir.

Diqqətəlayiqdir ki, Cəzaların İcrası Məcəlləsində məhkum hərbi qulluqçulara da aid olan “icra” və “cəzaçəkmə” anlayışları məzmun baxımından fərqləndirilir. “İcra” termini cəza verən qurum və orqanlara aiddir, yəni hərbi-penitensiar münasibətlərdə cinayətkarlara tətbiq edilən bütün qanuni məhdudiyətləri və məcburi tədbirləri nəzərdə tutur. “Cəza çəkmək” anlayışı qarşı tərəfə – ümumi cəza-

icra və xüsusi hərbi-penitensiar qanunvericiliyinin müddəalarına uyğun olaraq vəzifələrini yerinə yetirməli, qanun normaları ilə qadağan edilmiş hərəkətlərdən çəkinməli olan məhkumlara ünvanlanır.

Məhkumların islah edilmə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsi, əvvəlcə bu vasitələrin konkret normativ aktlarda əks etdirilməsindən, daha sonra onların həyata keçirilməsinin və faktiki olaraq fəaliyyət göstərməsinin hüquqi mexanizminin qurulmasından ibarətdir.

Hərbi-penitensiar qanunvericiliyi təhlil edərək, onun predmetinə (mövzusunə) daxil olan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi üsullarının spesifik təzahürü haqqında danışmaq lazımdır. Ölkənin daxili cəza-icra qanunvericiliyinin bir hissəsi olaraq hərbi-penitensiar qanunvericilik və onun tətbiqi praktikasını, qeyd edildiyi kimi, ölkənin hərbi birləşmələrində cinayətkarlığa təsir göstərmək və onun vəziyyətinə nəzarət etmək üçün həqiqətən də təsirli bir vasitədir. Cəza dövlət məcburiyyətinin bir forması olduğu üçün onun icrası hüquqi münasibətlərin subyektlərinin bərabərsizliyini nəzərdə tutan əsas hüquqi tənzimləmə üsulunun imperativ mahiyyətini əvvəlcədən müəyyən edir. Lakin bu, cəza-icra münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin digər üsulları olan dispoitiv, həvəsləndirici və s. istifadəsini istisna etmir.

Hərbi qulluqçuların, xüsusən məhkum edilmiş şəxslərin ümumi vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılmasına obyektiv olaraq zərurət olduğu üçün, dövlətin hərbi sahədəki imperativ metodlarının qanunvericiliklə tənzimlənməsinin əhəmiyyəti real (obyektiv) olaraq üstünlük təşkil edir.

Hərbi-inzibati müəyyənedici xarakterinə görə, hərbi təşkilatda cəzaçəkmə fəaliyyətinin özünəməxsus xarakteri vardır. Bu baxımdan hərbi-penitensiar münasibətlərin təkmilləşdirilməsinin özünəməxsus istiqamətləri vardır. Azərbaycan Respublikasının hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin vacib istiqaməti olaraq ölkədə ümumi hərbi islahatlar çərçivəsində hərbi-penitensiar münasibətlərin inkişaf etdirilməsi zərurəti ilə əlaqədar bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, bu məqsədlə qabaqcıl dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, hərbi xidmətin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hərbi qulluqçuların hüquqlarının, azadlıqlarının və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi tələblərinə uyğun olaraq onların gündəlik həyatının və fəaliyyətinin bütün məsələlərinin yüksək səviyyədə hüquqi tənzimlənməsi və s.

Hərbi təşkilatların nisbi təcrid olunma ilə əlaqəli xüsusiyyətləri, digər hallarla yanaşı, məhkum edilmiş hərbiçilərin iştirakı ilə cəza-icra münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusi mənbələrinin yaradılmasına təsir etmişdir.

Hərbi qulluqçuların cəzalarının icrası ilə bağlı qanunvericiliyin başlanğıc bazası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [1] və beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarıdır. Cinayət qanunu cinayət hüququnun yeganə mənbəyidir. Cinayət qanunundan başqa, normativ aktların digər növləri (Prezidentin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, nazirliklərin təlimatları və əmrləri və s.) cinayət hüquq normasını müəyyənləşdirə və cinayət hüququnun mənbəyi ola bilməz. Demokratik hüquqi dövlətlərdə məsələyə məhz bu cür yanaşılır.

Cəza-icra hüququnun, ondan irəli gələn hərbi-penitensiar qanunvericiliyinin müddəaları və tətbiqi təcrübəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, müvafiq qanunlarına və beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına uyğun olaraq məhkumlarla rəftarda işgəncə və ya digər qəddar, qeyri-insani hərəkətlərə və yaxud ləyaqətin alçaldılmasına yol verilməməsinə əsaslanır. Beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri və tətbiqi praktikasını daxili qanunvericilikdə tətbiq edilməklə, sosial və iqtisadi imkanlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

ARCİM-in 1-ci maddəsinə əsasən məhkəmə tərəfindən təyin edilən cəzaların icrası və çəkilməsi, habelə cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlərin tətbiqi qaydalarını və şərtlərini müəyyən edən cəzaların icrası qanunvericiliyi bu Məcəllədən, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarından və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir. Bunlara ümumi cəza-icra və xüsusi hərbi-penitensiar xarakterli aktlar daxildir [3]. Sonunculara məhkum edilmiş hərbi qulluqçulara təsir gücünü əks etdirən spesifik normativ aktlar daxildir. Hərbi qulluqçulara tətbiq edilən cinayət cəzalarının icrasının hərbi xidmət müddətində tətbiq edilmə xüsusiyyətlərinə görə bu sahədə bir sıra məsələlər hərbi qanunvericilik aktları ilə tənzimlənilir. Bunlara qanunlar, fərmanlar,

sərəncamlar, qaydalar, əmrlər aiddir ki, eyni zamanda hərbi-penitensiar münasibətlərin mənbəyini təşkil edirlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin gündəlik fəaliyyətini və həyatını tənzimləyən ümumi hərbi nizamnamələri, müxtəlif növ müavinət və təminat normalarına dair qərar və sərəncamları, intizam xarakterli hərbi hissələrin və hauptvaxtların mühafizəsi və rejimləri haqqında qərar və əmrləri bunlara aid etmək olar.

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanları cəzaların icrası məsələlərinə dair qanunvericiliyə əsaslanan normativ hüquqi aktlar qəbul edə bilirlər. Bura Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, həmçinin aidiyyəti mərkəzi icra hakimiyyəti üzrə daxili əmr və sərəncamlar daxildir [3].

ARCİM-in 15.10-cu maddəsində intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmiş şəxslərin cəzalarının icrası və çəkilməsi qaydalarının həyata keçirilməsi mexanizmi, bu cəza növlərinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilmiş Daxili İntizam Qaydaları ilə müəyyən edilməsi ilə bağlı müvafiq tapşırıq verilsə də, hazırkı vaxtadək intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzası növündə cəzaya məhkum edilmiş şəxslərin cəzalarının icrası və çəkilməsi qaydalarının həyata keçirilməsi mexanizmi ilə bağlı müvafiq qaydalar hazırlanmamışdır [3].

Bütün nizamnamələr, qaydalar, təlimatlar, Cəzaların İcrası Məcəlləsinin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına həvalə etdiyi səlahiyyətlərə uyğun olaraq, qanunun müddəalarını dəqiqləşdirir, təlimatlarını detallandırır və tələblərini yerinə yetirmək üçün təşkilati və texniki imkanları müəyyən edir. Hərbi-penitensiar xarakterli aktları iyerarxiyaya uyğun olaraq aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- ARCM;
- ARCİM;
- İntizam nizamnaməsi;
- Qarnizon və qarovul xidmətləri nizamnaməsi;
- Daxili xidmət nizamnaməsi;
- Hərbi qulluqçuların statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- Hərbi xidmətkeçmə haqqında Əsasnamə;
- Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyanı görə maddi məsuliyyəti haqqında Əsasnamə.

Nəticə

Beləliklə, hərbi-penitensiar münasibətlər özünəməxsus məzmununa malik, obyektiv, çoxfaktorlu sosial-hüquqi fenomendir. O, müəyyən bir sistem şəklində ifadə olunur, xüsusi hərbi-inzibati orqanların fəaliyyətində məhkum edilmiş hərbiçilərə cəza-islah (cəza-icra) və xüsusi hərbi təsir vasitələri tətbiq etməklə həyata keçirilən ümumi, spesifik və konkret komponentlərdən ibarətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiya tərəfindən hazırlanmış, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir. 1995-ci il noyabrın 27-dən qüvvəyə minmişdir. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>.

2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/46947>.

3. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/46951>.

4. “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/6998>.
5. “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] URL: / <http://www.e-qanun.az/framework/37672>.
6. Толкаченко, А.А. Правовые основы исполнения уголовных наказаний, применяемых к военнослужащим / А.А.Толкаченко – Москва: – 1997. – 50 с.
7. Селиверстов, А.И. УИК РФ: концепция и основные положения, сопоставительный текст, постатейный комментарий к новеллам / А.И.Селиверстов, И.В.Шмаров, Л.В.Яковлева – Москва: – 1997. – 400 с.
8. Селиверстов, В. Шмаров, И. Уголовно-исполнительный кодекс: концепция и основные положения // Законность, – 1997. – №5. – с. 2-10.
9. Бородин, С.В. Проблемы уголовной политики и уголовного права в условиях роста преступности в России // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства. Сборник материалов научной конференции. – Москва: ИГП РАН, – 1994 – с. 9-11.
10. Красиков, Ю.А. Доктрина русского уголовного права: истоки и тенденции развития // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства. Сборник материалов научной конференции. – Москва: ИГП РАН, – 1994, – с. 34-36.
11. Чубинский, М.П. Курс уголовной политики / М.П.Чубинский. – Ярославль: Тип. Губ. правл., – 1909. – 450 с.

Аннотация

Об исполнении уголовных наказаний, назначенных военнослужащим: теоретические аспекты

Эльмин Гасанов

Статья посвящена изучению правовых основ исполнения уголовных наказаний, вынесенных военнослужащим. Принципы уголовного права основаны на общих положениях права и устойчивом развитии законодательства в сфере борьбы с преступностью, прежде всего уголовной. Эти принципы приобретают особое значение в условиях, когда продолжается углубление судебно-правовых реформ в Азербайджанской Республике, и поскольку они имеют нормативные черты, то играют важную роль в совершенствовании существующих правовых сфер, их институтов и норм. Принципы уголовного права направлены на предопределение стратегии и направлений развития тех или иных институтов, их сферы действия, обеспечение непротиворечивости правового регулирования как общепенитенциарных, так и специальных военно-пенитенциарных отношений. Все они тесно связаны и дополняют друг друга. В связи с этим требуется комплексный подход к данным принципам при исполнении уголовных наказаний, налагаемых на военнослужащих.

Ключевые слова: военнослужащие, пенитенциарное право, судебно-правовые реформы, военное строительство и военные реформы, военно-пенитенциарные отношения.

Abstract

On the execution of criminal penalties imposed on servicemen: theoretical aspects

Elmin Hasanov

The article is devoted to the study of the legal foundations for the execution of criminal penalties imposed on military personnel. The principles of criminal law are based on the general provisions of law and the sustainable development of legislation in the field of combating crime, especially criminal. These principles are of particular importance in conditions when the deepening of judicial and legal reforms in the Republic of Azerbaijan continues, and since they have normative features, they play an important

role in improving the existing legal spheres, their institutions and norms. The principles of criminal law are aimed at predetermining the strategy and directions of development of certain institutions, their scope, ensuring the consistency of legal regulation of both general penitentiary and special military-penitentiary relations. All of them are closely related and complement each other. In this regard, an integrated approach to these principles is required in the execution of criminal penalties imposed on military personnel.

Keywords: military servicemen, penitentiary law, judicial and legal reforms, army building and military reforms, military-penitentiary relations.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.12.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.02.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 12.03.2022

UOT 327

BEŞİNCİ NƏSİL MÜHARİBƏLƏR VƏ İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ

s.e.ü.f.d., dosent Alba Popescu

I Karol Milli Müdafiə Universiteti, Rumıniya

E-mail: albaopescu1@gmail.com

Xülasə. 2020-ci ilin payızında baş verən İkinci Qarabağ müharibəsi bu günədək aparılan müharibələrin dönüş nöqtəsi hesab olunur. O vaxta qədər beşinci nəsil müharibə yalnız nəzəri bir mövzu idi. Həmçinin müharibədə qalib gəlmək üçün hava üstünlüyünün ilkin şərt olduğunu iddia edən ənənəvi “hava gücü doktrinası” hərbi tarixi üzrə tədqiqatçıların əsas mövzusunda çevrilmişdi. Lakin Zaqafqaziyada Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsində son qarşıdurma vəziyyəti kökündən dəyişdi. Müasir texnologiyaların üstünlük təşkil etdiyi beşinci nəsil müharibə müəyyən qədər realdır və hava gücü nəzəriyyəsini diqqət mərkəzinə gətirir. Bu məqalədə müəllif aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışır: beşinci nəsil müharibənin hansı xüsusiyyətləri vardır və onlar İkinci Qarabağ müharibəsində özünü necə göstərmişdir? Zaqafqaziyadakı hərbi qarşıdurma müasir müharibələrin aparılmasına necə təsir edəcək?

Açar sözlər: beşinci nəsil müharibə, Qarabağ, rəqəmsal şəbəkələr, bulud döyüşü, pilotsuz uçuş sistemləri.

Tədqiqat işinin orijinal versiyası Rumıniyan “Karol I Milli Müdafiə Universiteti”nin (Buletinul Universităţii Naţionale de Apărare “Carol I”) elmi-praktiki jurnalının 2021-ci il 4-cü nömrəsində nəşr olunmuşdur. Məqalə Xəyal İskəndərov və Aytən Mirzəliyeva tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Beşinci nəsil müharibə haqqında

Müharibə tarixində “nəsil” meyarı akademik tədqiqatlarda son zamanlar tətbiq edilməyə başlanmışdır. Uilyam S. Lindin rəhbərliyi ilə amerikalı hərbi-siyasi analitiklər qrupu orduların sayı, hərbi texnikanın xarakteri və müharibənin aparılmasında istifadə olunan taktikaya dair bir sıra göstəricilər əsasında “müharibənin dəyişən siması”nı strukturlaşdırmışlar [1]. Beləliklə, onlar hələ 1989-cu ildə, minilliklər ərzində müharibənin yalnız dörd nəslinin olduğunu qeyd etmişlər ki, onlardan sonuncu ikisi XX əsrin ikinci yarısında texnoloji tərəqqi, kompüterləşdirmə və rəqəmsallaşdırmanın yeni sənaye inqilabları ilə paralel olaraq inkişaf etmişdir [2]. Hər şeydən öncə sürət, strateji sürpriz və gizli texnologiyalara diqqətin artırılması ilə ənənəvi müharibə taktiki səviyyədə tərk edildi [3]. Daha sonra müharibə asimmetrik xarakter aldı, döyüşçülərlə mülki şəxslər arasında sərhəd yox oldu, ənənəvi müharibə konvensiyaları aradan qalxdı, bütün cəmiyyət döyüş meydanına çevrildi, hərbi xidmət könüllülük prinsipinə əsaslandı. İndi isə biz artıq beşinci nəsil müharibədə olduğumuzu görəndə təəccüblənirik ki, bu müharibədə sosial mühəndislik, dezinformasiya, kiberhücum kimi hibrid xarakterli və qeyri-kinetik hərbi hərəkətlər, süni intellekt və tam avtonom sistemlər kimi yeni yaranan texnologiyalar kinetik hərbi hərəkətləri üstələmiş, müharibəni informasiya qarşıdurmasına çevirmiş və cəmiyyətin bütün sahələrində əməliyyatlar teatrını genişləndirmişdir.

Hər yerdə mövcud olan döyüş meydanı – neytral zonasız, qeyri-döyüşçülərin, hərbi və mülki şəxslərin cəlb olunduğu, qəti qələbəyə qədər düşmənin tam məğlubiyyətə uğradılması üçün bütün səylərin ortaya qoyulduğu müharibə, konseptual olaraq Böyük Prussiya strateji, qeyri-məhdud müharibə (mütləq və total müharibə) nəzəriyyəçisi Karl von Klauzeviç (1780–1831) tərəfindən təqdim edilmişdir [3]. Hər yerdə mövcud olan döyüş meydanında kinetik və qeyri-kinetik vasitələrdən istifadə edilir. Burada adi hərbi zorakılıq azalmış, lakin bunun müqabilində siyasi, hüquqi, iqtisadi, informasiya və texnoloji zorakılıq artmışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu, ənənəvi müharibədən daha dağıdıcıdır [4]. Çin Xalq Respublikası Ordusunun iki polkovniki Qiao Lianq və Vanq Xianqsi hələ 1999-cu ildə belə bir ideya irəli sürmüşlər ki, müasir dövrdə qeyri-məhdud müharibə hərbi və siyasi cəhətdən zəif olan

xalqlara super güclərə uğurla hücum etmək şansı verir. Müasir qeyri-xətti müharibə nəzəriyyəçisi, rus generalı Valeri Gerasimovun bu mövzuda yazdığı məqalədə qeyd olunur: “*Fərqi yoxdur düşmən hansı gücə malikdir və ya onun silahlı qüvvələri nə dərəcədə inkişaf edib və hansı müharibə metodlarından istifadə edir, ona qalib gəlmək üçün üsul və metodlar tapıla bilər. Onun həmişə zəif tərəfləri olacaq və bu, o deməkdir ki, ona qarşı mübarizə aparmaq üçün adekvat vasitələr mövcuddur*” [5]. Eyni mənada, amerikalı analitik Harlan Ullman hesab edir ki, müasir müharibədə pozucu hücumlar üstünlük təşkil edəcək, “şok və qorxu” doktrinasının komponentləri geniş miqyas alaraq rəqibin döyüş iradəsini iflic edəcəkdir. Ullman tərəfindən “Apokalipsisin beşinci cəngavəri” kimi təsvir edilən bu kütləvi pozulma hücumları yeddi əsas pozucu qüvvənin nəticəsidir: hökumətin uğursuzluğu, iqlim dəyişikliyi, kiberməkan, sosial şəbəkələr, dronlar, terrorizm və borclar [6, s.30]. Bu tip hücumlar aşağıda qeyd olunan qüvvələr vasitəsilə reallaşacaqdır:

– sosial boşluqları hədəf alan, qarşılıqlı səlahiyyətlər vasitəsilə sinerji yaradaraq fəaliyyət göstərən və əhaliyə kütləvi təsir edən qüvvələr;

– qloballaşan, hipertexnoloji cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşdırdığı maraqlar və asılılıqlar “strukturu” üzərindən fəaliyyət göstərən qüvvələr;

– texnologiyanın müdaxiləsi, gücün yayılması və Vestfal müqaviləsi dövlətlərinin parçalanması nəticəsində meydana çıxan və “domino effekti” yaradan qüvvələr.

İdeyalar qeyri-məhdud müharibə konsepsiyası və gələcəyin hipertexnoloji cəmiyyətinin getdiyi istiqamətlə tam uyğundur.

Yeni nəsill müharibənin xüsusiyyətləri

Beşinci nəsill müharibənin dörd əsas xüsusiyyəti vardır:

– məlumatın toplanması və mübadiləsinə, aşkarlanmasını, təsirinin qiymətləndirilməsini və komandanın ötürülməsini təmin edən geniş, bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı rəqəmsal şəbəkələr. Müxtəlif güc elementləri məlumatı ötürən, qəbul və idarə edə bilən şəbəkələrdəki interaktiv qovşaqlardır. Bu qovşaqlar nə qədər çox olarsa, şəbəkənin gücü də bir o qədər çox olar – əgər Metkalfenin Riyazi Qanununa istinad etsək, rabitə şəbəkəsinin dəyəri sistemə qoşulmuş istifadəçilərin sayının kvadratı ilə düz mütənasibdir [7]. Əməliyyat teatrından məlumatların ötürülməsi real vaxt rejimində, hərəkətdə olan hərbi texnikaya yerləşdirilmiş videoçəkiliş sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir.

– döyüş buludu. Şəbəkələr kommersiya bulud hesablamalarına bənzər virtual döyüş buludunu yarada bilər ki, bu da əsas döyüş platformalarını – raketdən müdafiə, hava döyüşü, pilotsuz sistemlər, quru qoşunlarının məlumat bağlantıları vasitəsilə digər kateqoriyalı qüvvələrlə əlaqəsini rəqəmsal şəkildə aktivləşdirməklə məlumatların çıxarılmasına və əlavə edilməsinə imkan verir.

– çoxsaylı domen döyüşü. Hazırda beş sinergetik əməliyyat sahəsi vardır: yerüstü, dəniz, hava, fəza və kiberməkan.

– qarışıq müharibə. Qarışıq müharibə konsepsiyası komanda-nəzarət müharibəsində (kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək bütün hərbi taktikaları əhatə edir) əlavə məlumat axınlarını, proqram təminatı uyğunsuzluqlarını, eləcə də hücum və aldatmaya (əməliyyat təhlükəsizliyi, hərbi aldatma, psixoloji əməliyyatlar, radioelektron mübarizə, psixoloji müharibə, kiberəməliyyatlar) həssas olan daxili zəiflikləri nəzərdə tutur.

Beşinci nəsill müharibəyə keçid

Müasir müharibə yeni risk və boşluqlar yaratmaqla yanaşı, müvafiq olaraq, yeni çağırışları da meydana gətirir:

– yanlış məlumatları oğurlaya, silə, dəyişdirə və ya sistemə daxil edə bilən kibermüdaxiləyə qarşı həssaslıq. Şəbəkədə tez yayıla bilən, çaşqınlıq yaradan və faktları təhrif edən məlumatlar;

– şəbəkənin pozulması halında yüksək dəqiqliyə malik silahlarla uzaq məsafədən aşkarlanma və məhv edilmə riski;

Beləliklə:

1. Müasir müharibələr kontekstində kibertəhlükəsizlik vacib faktora çevrilmişdir və aşağıdakı məsələlərin aktuallığını şərtləndirir:

– bütün kateqoriyalı qüvvələrin əməliyyat səviyyəsində birliyinə əsaslı töhfə verən kibermüharibə aparmaq və kibertəhlükəsizliyi təmin etmək missiyası ilə yeni, müstəqil kiberqüvvə kateqoriyasının yaradılması;

– hərbi fənlərin təkmilləşdirilməsi və kibersahədə təhsilin verilməsi;

2. Böyük şəbəkələri neyron model əsasında kiçik və müstəqil şəbəkələrə bölməyə ehtiyac var ki, təhlükə yarandığı təqdirdə onlara dəyən zərər məhdud olsun. Lakin bu halda sistem daxilindəki funksionallıq pozula bilər.

3. Kibersahədə yüksək səviyyəli tədqiqatların aparılması və ən müasir avadanlıqların alınması üçün xərclərin artırılması.

4. Şəbəkələr kollektiv təhlükəsizlik və koalisiya ideyalarını nəzərdə tutur. Əgər geosiyasi proqnozları nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, müasir müharibə ümumi maraqlar, prinsiplər və dəyərlərlə birləşən çoxsaylı beynəlxalq aktorların, nəhəng əməliyyat teatrının mövcud olduğu döyüşlərə, eləcə də kütləvi dağıntılara cəlb olunan və böyük xərclər tələb edən kütləvi qüvvələrin iştirak etdiyi sivilizasiya komponentinə doğru meyil edir [8].

Ən müasir texnologiya mütləq qələbəni təmin etmir, bu, Vyetnamda sınaqdan keçirilmişdir. Qələbəni şərtləndirən bir sıra aspektlər vardır. Bütün bu aspektlərə müasir müharibənin qeyri-kinetik komponentləri də əlavə olunur ki, bu da artıq məqalədə qeyd olunmuş kütləvi pozulma hücumları (KPH) konsepsiyasına aid edilir. Buraya insanlara, mal-qara, meşə və əkin sahələrinə bioloji silah hücumları da daxildir.

Nəhayət, transhumanizm sahəsində aparılan tədqiqatları yada salmaq lazım gəlir. Onun məqsədi insan biologiyasını təkmilləşdirmək üçün texnologiyaları inkişaf etdirməkdir, məsələn, insan sağlamlığının hissi, koqnitiv, psixoloji cəhətdən yaxşılaşdırılması və insan ömrünün uzadılması. Şübhəsiz ki, bu texnologiyalar hərbi sahədə tətbiq ediləcək və altıncı nəsil müharibəni gündəmə gətirəcək. Son vaxtlara qədər uzaq gələcəyə aid edilən bəzi məsələləri nəzərə alsaq, Zaqafqaziyadakı son qarşıdurmanın hərbi sahədə nə üçün dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirildiyini anlayırıq.

İkinci Qarabağ müharibəsi haqqında qısa mülahizə

İkinci Qarabağ müharibəsi sırf Vestfal ənənəsi ilə 2020-ci il sentyabr ayının 27-dən noyabr ayının 10-dək qondarma separatçı “Dağlıq Qarabağ Respublikası” adı altında Ermənistan ordusu və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri arasında aparılmışdır. Qarabağın ermənilərin iddia etdiyi dağlıq hissəsi Zaqafqaziyanın (Cənubi Qafqaz) cənub-qərbində, təxminən 4400 km² ərazisi olan regiondur. 1992–1994-cü illər müharibəsindən sonra Ermənistanın işğalı nəticəsində separatçı rejim regionun ətrafındakı dağlıq və düzənlik əraziləri, İran və Ermənistanla sərhəddə, həm də Şimal və Şərqdə 41578,223 km² ərazini nəzarətə götürmüşdü [9].

Azərbaycanın müharibə planı nisbətən aşağı yüksəklikdə yerləşən rayonları ələ keçirmək, Qarabağla Ermənistanı birləşdirən yeganə yolu – Laçın dəhlizini bağlamaq, separatçı rejimi təcrid etmək və parçalamaq məqsədi daşıyırdı. Pilotsuz uçuş aparatları donanması döyüş meydanına buraxıldı və yüksək dəqiqliyə malik taktiki ballistik raketlər tətbiq edildi, separatçıların möhkəmləndirilmiş mövqeləri və hərbi texnikası sıradan çıxarıldı. Müharibənin beşinci həftəsində Azərbaycan Ordusunun şəxsi heyəti, artıq Laçın dəhlizinin yaxınlığında idi, altıncı həftədə isə Azərbaycanın xüsusi təyinatlıları strateji əhəmiyyətə malik Şuşa şəhərini azad etmiş və qondarma rejimin “paytaxtı” Xankəndi şəhərindəki hərbi hədəflərə minaatanlardan hücum başlamışdı. Döyüşlər işğal altındakı əraziləri azad edən, eyni zamanda Türkiyə və İranın bilavasitə sərhədində yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikasına nəqliyyat dəhlizi qazanan Azərbaycanın faktiki qələbəsi ilə başa çatmışdır [11]. Hazırda Ermənistan və Qarabağ arasında yerləşən Laçın strateji dəhlizi boyunca müvəqqəti olaraq Rusiya Sülhməramlı Qoşunları yerləşdirilmişdir (Şəkil 1). “Dondurulmuş” Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin gərginləşən bu mərhələsində separatçıların 185-dən çox tankını (Ermənistanda cəmi 400 tankdan),

habelə çoxsaylı artilleriya qurğularını, hava hücumundan müdafiə və raket sistemlərini, piyadaların döyüş maşınlarını itirdiyi məlum olmuşdur [12, s.11]. Bu, əsasən, pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) istifadəsi ilə qazanılan ilk müharibə idi. Hərbi analitik Uzi Rubinin dediyi kimi, “*pilotsuz uçuş aparatlarının ənənəvi quru qoşunlarını alt-üst etdiyi, onu zəiflətdiyi və Azərbaycanın Ordusunun hərəkətə keçməsinə və strateji səviyyəli kritik nöqtələrə nəzarət etməsinə yol açan ilk postmodern münaqişə...*” [12, s.5]. Bu, eyni zamanda Ermənistan REM sistemlərini susdurmaqla, onların sıradan çıxarılmasını və zenit-raket batareyalarının məhv edilməsini asanlaşdıran elektron müharibə idi. Bu müharibə İrəvanın “həm döyüş taktikası, həm şəxsi heyət, həm də büdcə” baxımından geri qaldığı, hücum PUA-ları tərəfindən hər bir hadisənin real vaxt rejimində lentə alındığı və ötürüldüyü əsl postmodern müharibə idi.

Şəkil 1. Qarabağ regionunun 1 dekabr 2020-ci il tarixinə olan siyasi xəritəsi [10]

Qələbəyə gəlincə, iki dövlət arasında güc fərqi nəzərə alsaq, ərazi və əhali sayı baxımından Ermənistandan üç dəfə böyük, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və resurslarla, xüsusən də enerji baxımından daha zəngin olan Azərbaycan üçün heç də təəccüblü deyildi. Ancaq nail olunma üsullarına görə son dərəcə təəccüb doğuran bir qələbə idi. Müharibə, əsasən, yerdə deyil, hava məkanında qazanıldı, burada irəliləyiş heç bir şəkildə blitzkrieg deyildi. Hücumun başlanğıc nöqtəsindən ən uzaq qərb nöqtəsinə qədər olan məsafə təxminən 100 km-dir və dörd həftə ərzində qət edilmişdi. Hücumun başlanğıc nöqtəsindən ən şimal nöqtəsinə qədər olan məsafə isə təxminən 80 km-dir və altı həftə ərzində qət edilmişdi [12], bu da 1940-cı illərdə gürcü əsilli, amerikalı hərbiçi və iş adamı Aleksandr Severskiyə (1894–1974) məxsus geosiyasi nəzəriyyəni təsdiqləyir. Severski qeyd etmişdir ki, “*hərbi gücün tətbiqi ilə düşməni məğlub etmək planı*” kimi müəyyənləşdirilən hərbi strategiya “*hərbi gücün ali ifadəsi*” olan hava gücü olmadan tam şəkildə tətbiq edilə bilməz. Ona görə də hava üstünlüyü müharibədə minimal insan itkisi və maddi zərərlə qələbənin əsas şərtidir. Çünki “*bugünkü hava vasitələri, təyyarələr, idarəolunan və ya idarəolunmayan ballistik raketlər, birbaşa öz bazalarından qalxa və dünyanın istənilən hədəfini vura bilər [...]*” Bu gün hava qüvvələri yeganə strateji qüvvədir və milli hərbi gücün

əsas instrumentidir”. Deməli, müharibədə qalib gəlmək istəyən hər bir dövlətin “hava və kosmik üstünlüyü” olmalıdır. Başqa sözlə, göylərə sahib olan yerə də sahib olacaqdır.

Bu dəfə hava üstünlüyü radarda görünən və HHM sistemlərinə həssas olan pilotlu təyyarə və helikopterlər vasitəsilə ənənəvi yolla deyil, çox mürəkkəb PUA sistemləri ilə əldə edildi. Nəticədə:

- düşmən qoşunlarının müşahidəsi təmin edildi (real vaxtda kəşfiyyat və müşahidə);
- Ermənistanın HHM qüvvələri çaşdırıldı. Belə ki, radarda görünən və məsafədən idarəolunan təyyarələrlə düşmən üçün “yem” hədəflər yaradıldı, həmin hədəflərə atəşin açılması ilə Türkiyənin Bayraktar TB2 PUA-larının mərmiləri və İsrailin HAROP kamikadze dronları vasitəsilə Ermənistan ordusunun istifadə etdiyi Rusiya istehsalı olan bütün HHM sistemləri (köhnə SA 8, Osa və SA 13 Strela 10-dan tutmuş, müasir SA 15 Buk və S-300 raket sistemlərinə qədər) darmadağın edildi. Qeyd edək ki, SA 15 Buk 2014-cü ildə Ukraynanın şərq istiqamətində Malayziya Hava Yollarına məxsus təyyarənin vurulmasında istifadə edilən raket sistemidir.

Radar və simsiz rabitə kanallarını bloklamaq üçün nəzərdə tutulmuş Türkiyə istehsalı olan KORAL elektron müharibə sistemi də bu qələbənin qazanılmasında xüsusi rol oynamışdır. Bu sistemlər düşmən radarlarını kor edərək Türkiyə və İsrail istehsalı PUA-ların aşkarlanmasını mümkünsüzləşdirir. Təbii ki, separatçıların istehkam qurğularına qarşı mübarizə aparən Azərbaycan Xüsusi Təyinatlılarının rolu da xüsusi vurğulanmalıdır.

Zaqafqaziyada hərbi qarşıdurmanın müasir müharibənin aparılmasına təsiri

İkinci Qarabağ müharibəsi müharibələrin aparılması strategiyasında inqilaba səbəb oldu. Bu baxımdan, aşağıda qeyd olunan faktlar təsbit edildi:

- adi silahların yeni nəsil silahlara qarşı zəifliyi. Nəticə etibarilə, köhnə silah sistemlərinin saxlanması/alınması tamamilə qeyri-effektivdir və büdcənin israfına səbəb olur;
- müasir hava təhdidlərinə qarşı inteqrasiya edilmiş hava hücumundan müdafiə sistemlərinə (İEHMS) ehtiyacın olması. Fərqli imkanlara malik (uzun, orta, qısa və çox qısa mənzilli) və şəbəkəyə yaxşı qoşulmuş belə bir konfigurasiya ənənəvi təyyarələrdən və radarlardan tutmuş PUA sürüsünə (dəstəsinə) qədər çoxsaylı problemlərin daha yaxşı idarə olunmasına imkan verir;
- müasir müharibədə radioelektron mübarizənin əsas rolu;
- hava üstünlüyünün quru müharibəsində qalib gəlmək üçün ilkin şərt olduğuna dair ənənəvi hava qüvvəsi doktrinasının yenidən təkrarlanması. Ekipajı qurban vermədən qələbəyə nail olmağın yeni, daha sərfəli və asan yolu aşkar edildi;
- pilotsuz sistemlərin və elektron vasitələrin fəaliyyət göstərdiyi döyüş meydanının köklü transformasiyası;
- müdafiənin strateji planlaşdırılmasına cavabdeh olan insan amilinin və son dərəcə sürətli texnoloji tərəqqinin hökm sürdüyü şəraitdə dövlətin müdafiəsini iqtisadi cəhətdən təmin etmə qabiliyyətinin əsas rolu;
- yaradıcılıq, analitik və strateji təfəkkürə əsaslanan, müharibənin yeni reallıqlarına uyğunlaşdırılmış çevik hərbi təhsil sisteminə olan ehtiyac;
- gələcəkdə sağ qalmaq və məhv olmaq arasında fərq yaradacaq hərbi və mülki sahədə elmi tədqiqatların fundamental rolu;
- texnoloji “sıçrayışların” baş verdiyi indiki və gələcək dövrlərdə heç bir dövlətin tək müqavimət göstərə bilməyəcəyini nəzərə alaraq, ittifaqların/koalisiyaların böyük əhəmiyyəti.

Bunun bilavasitə nəticəsi olaraq, 2021-ci ildə silahlı və silahsız PUA-lara, hücum və müdafiə xarakterli elektron müharibə sistemlərinə qlobal tələbat artdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dron hücumunun müvəffəqiyyəti, həm də yaxşı optik transmissiyaya (ötürməyə) imkan verən hava şəraitindən asılı idi. Bu, geoiqlim taktiki silahları və onların PUA hücumlarına qarşı mübarizədə rolu məsələsini gündəmə gətirir.

Nəticə

Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırkı texnoloji “bum”un arxasında duran sənaye inqilabları yeni xammala ehtiyacı aktuallaşdırır. Bu, yeni qarşıdurma meydanlarının yaranması və beynəlxalq mühitin daha da dəyişkən xarakter alması deməkdir. Qeyd olunan xüsusiyyətlər təsdiq edir ki, beşinci nəsil müharibə artıq hər b oyunlarında və proqnozlarda deyil, realda baş verir, müharibənin növbəti səviyyəsinə – altıncı nəsil müharibəsinə çatana – android robotları və transformasiya edilmiş insanlar əməliyyat teatrlarında üz-üzə gələndə qədər heç də uzun müddət tələb olunmayacaq. Bəs həmin vaxt biz nə dərəcədə hazırlıqlı olacağıq?! Bunu düşünmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Lind, W.S., Nightengale K., Schmitt J.F., Sutton J.W., Wilson G.I. The Changing Face of War: Into the Fourth Generation // Marine Corps Gazette. – 1989, October 22. – p.6.
2. Toffler, H. War and Anti-War: Making Sense of Today's Global Chaos / H.Toffler, A.Toffler. Grand Central Publishing, – 1995. – 388 p.
3. Clausewitz, C. Despre război / C.Clausewitz. – București: Editura Antet, – 2001. – 408 p.
4. Liang, Q. Unrestricted Warfare: China's Master Plan to Destroy America / Q.Liang, W.Xiangsui. People's Liberation Army Literature and Arts Publishing House, Echo Point Books & Media; Reprint ed. Edition, – 2015. – 212 p.
5. The “Gerasimov Doctrine” and Russian Non-Linear War: [Electronic resource] / “Military-Industrial Kurier”, – 27 February, 2013. URL: <https://bit.ly/33v0gSu>.
6. Ullman, H. Al cincilea cavalier al apocalipsei și noul MAD, Editura Militară, București, – 2021. – 320 p.
7. Fisk, P. Metcalfe's Law explains how the value of networks grows exponentially exploring the “network effects” of businesses like Apple, Facebook, Trulia and Uber / – 17.02.2020. URL: <https://bit.ly/3KgGuL7>.
8. Huntington, S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S.P.Huntington. Simon & Schuster, – 1996. – 368 p.
9. Nagorno-Karabakh, World Atlas: [Electronic resource] / URL: <https://www.worldatlas.com/geography/nagorno-karabakh.html>, accessed at 10.10.2021.
10. Nagorno-Karabakh Control Map & Timeline: [Electronic resource] / December 1, 2020. URL: <https://bit.ly/3fA3iXV>.
11. Andrew, E. Kramer, Facing Military Debacle, Armenia Accepts a Deal in Nagorno-Karabakh War: [Electronic resource] / The New York Times, – 10.11.2020. URL: <https://nyti.ms/3nEob90>.
12. Rubin, U. The Second Nagorno-Karabakh War: A Milestone in Military Affairs: [Electronic resource] / Begin-Sadat Center for Strategic Studies, – Tel Aviv: – 2020. URL: <https://besacenter.org/wp-content/uploads/2020/12/184web-no-ital.pdf>.
13. Antal, J. The First War Won Primarily with Unmanned Systems: Ten Lessons from the Second Nagorno-Karabakh War: [Electronic resource] / United States Special Operations Command, URL: <https://bit.ly/3FGH2X8>.

Аннотация**Замечания о войне пятого поколения и Второй Карабахской войне****Альба Попесчу**

Вторая Карабахская война осенью 2020 года считается переломным моментом в ведении боевых действий. До этого война пятого поколения была лишь теоретическим предметом. Кроме того, традиционная доктрина военно-воздушных сил, утверждающая, что превосходство в воздухе является необходимым условием победы в наземной войне, стала темой для военных историков. Но последнее обострение Армяно-Азербайджанского конфликта в Закавказье коренным образом изменило ситуацию. Война пятого поколения, в которой преобладают

некинетические действия в ущерб кинетическим и высокие технологии в ущерб классическим, обычным, максимально реально, и теория воздушной мощи возвращается в силу. Эта статья призвана ответить на следующие вопросы: каковы характеристики войны пятого поколения и как они проявились во Второй Карабахской войне? Кроме того, как повлияло военное противостояние в Закавказье на способ ведения современной войны?

Ключевые слова: война пятого поколения, Карабах, цифровые сети, облачный бой, беспилотный летательный аппарат.

Первоначальная версия исследования была опубликована в 2021 году в 4-м выпуске «Carol I» Buletinul Universității Naționale de Apărare, научно-практического журнала «Национальный университет обороны Кэрол I» Румынии. Статью перевели Хаял Искандаров и Айтен Мирзалиева.

Abstract

Remarks on the Fifth-Generation Warfare and the Second Karabakh War

Alba Popescu

The Second Karabakh War in the autumn of 2020 is considered a turning point in the conduct of warfare. Until then, the fifth-generation warfare was only a theoretical subject. Also, the traditional air-power doctrine, claiming that air superiority is a precondition for winning a ground war, had become a topic for military historians. But, the latest exacerbation of the Armenian-Azerbaijani conflict in Transcaucasia has radically changed the situation. The fifth-generation warfare, dominated by non-kinetic actions to the detriment of the kinetic ones and by high technologies to the detriment of the classical, conventional ones, is as real as possible and the theory of air power returns in force. This article aims to answer the following questions: what are the characteristics of the fifth-generation warfare and how did they manifest in the Second Karabakh War? In addition, what was the impact of the military confrontation in Transcaucasia on the way the modern warfare was conducted?

Keywords: the fifth-generation warfare, Karabakh, digital networks, cloud combat, unmanned aerial systems.

The original version of the research was published in 2021 in the 4th issue of “Carol I” Buletinul Universității Naționale de Apărare, the scientific-practical journal of “Carol I National Defense University” of the Romania. The article has been translated by Khayal Iskandarov and Ayten Mirzaliyeva.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.12.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.02.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 14.03.2022

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıkları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətndə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnə bilər. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilməklə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)in il əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском,

русском и английском языках (состоящих из 5–6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6–10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

При составлении библиографического описания должны соблюдаться требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела «Использованная литература», кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES FOR COMPILING SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this journal must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by its scope (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, and national security). The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) indexes are to be put on the left top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific position, military rank for servicemen), the names of the institutions, where the authors work for, the address of the very institutions, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, keywords in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5–6 words, then abstract (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results achieved by the author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6–10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right bottom of each page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in the text of the article.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence, which is extracted from a source (For example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of the article is to be in the same sequence with the citations in the article. The sources of the late 10 years should be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description, the requirements of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be met.

The abstract of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The abstracts in various languages must be appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality of the subject, essence for applicability are to be reflected in the abstract. The abstracts must be scientifically and grammatically edited. In either abstract, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 23.05.2022. Ofset çap üsulu.
Formatı 60/84 1/8. Fiziki ç.v.8,5. Sifariş 575.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akad. Ş.Mehdiyev 144,
“Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi

